

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Інститутська гора

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О.,
Мироненко К.М., Шерстюк В.В.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Інститутська гірка**

Київ-Полтава
2009

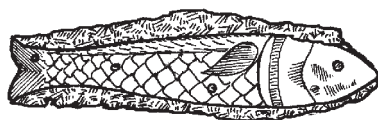
National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA:

Institute Hill

by

A.B.Suprunenko, Y.A.Pugolovok, K.N.Myronenko, V.V.Sherstyuk

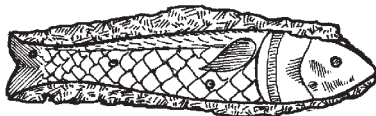
Kyiv-Poltava
2009

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам'ятокознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Інститутська гора

Київ-Полтава
2009

УДК 902+904(477.4)
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту археології НАН України (протокол № 8 від 30 жовтня 2008 р.) та Вченої ради Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 1 від 27 січня 2009 р.).

Рецензенти:

Моця О.П., член-кореспондент Національної Академії наук України, доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

Скорий С.А., доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України)

Титова О.М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В.

С 89 Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. – Київ-Полтава, 2009. – 140 с.: іл. + 4 кол. вкл. – (Інститут археології Національної Академії наук України. Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

ISBN 978-966-8999-07-9

У роботі вводяться до наукового обігу матеріали рятівних археологічних досліджень культурних нашарувань ділянки історичного центру міста Полтави – Інститутської гори над Мазурівським яром, на підвищенні правого корінного берега р.Ворскла, по Першотравневому проспекту, 21-21А. Охарактеризовані історія вивчення старожитностей Інститутської гори, отримані в ході розкопок матеріали скіфського часу, роменської культури, давньоруської епохи (XI – початку XIII ст.), післямонгольського часу (друга половина XIII – XIV ст.), описані залишки фортифікаційних споруд полкового міста Полтави рубежу XVII – XVIII ст. та Нової епохи.

Видання входить до серії публікацій за результатами охоронних археологічних досліджень в Полтаві останнього десятиліття – «Дослідження посаду літописної Лтави».

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

ISBN 978-966-8999-07-9

© Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Мироненко К.М., Шерстюк В.В., 2009
© Інститут археології НАН України, 2009
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської ОДА, 2009

ПЕРЕДМОВА

Археологічні пам'ятки південно-східного порубіжжя Київської Русі неодноразово потрапляли до поля зору істориків та археологів. У ході багаторічних розкопок накопичені матеріали дозволили сформуванню доволі сталі погляди стосовно історичних процесів, що відбувалися на цій території (*Кучера, 1975; Зайцев, 1975; Толочко, 1977; 1987; Кучера, Сухобоков и др., 1984; Сухобоков, 1989; Моця, 1987; 1993; Коринний, 1992; Моргунов, 1998; 2007*). Проте, результати науково-рятивних досліджень останніх десятиліть, у тому числі на Полтавщині, дозволяють розглядати окремі аспекти складних історичних подій на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя I – початку II тис. н.е. дещо під іншим кутом зору. Зокрема, це стосується перебігу урбанізаційних процесів у межах всієї території, появи протоміських центрів, переміщення певних груп населення тощо.

На рубезі I і II тисячоліть н.е. терени Дніпровського Лівобережжя займав союз племен, відомий за літописними згадками як «северь», археологічним відповідником якого виступала роменська археологічна культура. Територіальні межі поширення пам'яток цієї культури визначені, на великій кількості пам'яток вродовж століття проводилися археологічні дослідження (*Сухобоков, 1975; 1988; 1992; Григорьев, 2000*). Однак, на сучасному етапі відбувається не тільки уточнення територіальних меж сіверянського племінного об'єднання, зокрема, його північних і південно-західних кордонів, а й вивчення територіальної структури цього утворення, шляхів виникнення значних поселень, формування регіональних осередків, а також перебігу процесу інкорпорування сіверян до складу Києво-Руської держави (*Узянов, 1987, с.256-257; 1996, с.74-77; Шинаков, 1991, с.82-93; 1996, с.236-255; Приймак, 1997, с.109-114; 1999; 2007, с.85-102 та ін.; Моця, 1999, с.7-10*).

Дослідженнями останнього десятиліття підтверджена наявність Нижньоворсклинського «гнізда» пам'яток роменської культури, до складу якого входили городища у Полтаві, Старих і Нових Санжарах, Михайлівці, окремі селища на лівому березі Ворскли (*Супруненко, 1998*,

157 с.; 1999, с.20-30; Мироненко, 1998, с.66-70; Приймак, 1999, с. 14; 1999а; Шерстюк, Супруненко, Мироненко, 2006, с.56-57; Мокляк, 2007, с.143-144). Подібна концентрація пам'яток роменської культури пізнього її етапу в Нижньому Поворсклі вказує не тільки на особливості територіальної структури племінного об'єднання, а й має в основі одне з «малих» племен (Приймак, 1990, с.83, 86). Останнє могло входити до більш значного племінного утворення – союзу східних сіверян, які заселяли басейни Сули, Псла, Ворскли, ймовірно, Сіверського Дінця (Приймак, 1999, с.17).

Наявність значного посаду на території м. Полтава, у складі двох селищ, площею близько 45 га (Старополтавська – Іванова та Інститутська гори), вірогідно, городища, що знаходилося в межах Соборного майдану сучасного міста вказує на те, що Полтавське поселення роменської культури виступало головним осередком економічного життя у Нижньоворсклинському мікрорегіоні (Толочко, 1999, с.5-6; Супруненко, 1999, с.22). Зі входження Поворскля до складу Давньоруської держави життя на обох полтавських горах продовжувалося, а на XII ст. Полтавське поселення – літописна Лтава, вірогідно, залишило за собою значення сотенного центру й адміністративно-територіального оплоту князівської влади у передстеповому порубіжжі Переяславського князівства (Супруненко, 1998, с.101). Вказана традиція не мала перерви й у післямонгольський час, збереглася навіть за козацької епохи, коли полкове місто Полтава мало найбільше за площею сельбище серед усіх адміністративних центрів Дніпровського Лівобережжя – Гетьманщини (Вечерський, 1993, с.30-31).

Особливістю розвитку роменського поселення в Полтаві було його розташування на кордоні з Хозарським каганатом, з одного боку, а з іншого – тісний зв'язок із рядом центрів Сіверянської землі в цілому (Григорьев, 2000 с.201). На рубежі X-XI ст., з переміщенням сюди певних груп населення, вірогідно, з Посейм'я і Верхнього Псла, а також після припинення існування Хозарського каганату, це поселення перетворилося у «ранньоміський центр», подібний до тих, що виникли у верхів'ях Псла і Ворскли (Толочко, 1993, с.3; Куза, 1989, с.70).

Отже, вивчення Полтавського поселення на пізньому етапі розвитку роменської культури, як і решток його наступника – давньоруського «міста» – літописної Лтави, – є доволі актуальною проблемою. Значення таких досліджень підсилюється, якщо зважити на розташування цієї пам'ятки на межі з Диким полем – в умовах постійних контактів з кочівниками.

Можливості вивчення залишків слов'яно-руського поселення в Полтаві, принаймні, певної частини його посаду, в черговий раз з'явилися

у зв'язку з проведенням забудови окремих ділянок в історичній частині міста, зайнятих одноповерховими житловими будівлями ХІХ – початку ХХ ст. В цьому плані особливо багатим на такі дослідження науково-рятивного характеру був 2007 р., коли розкопки проводилися на шести ділянках посаду. Матеріали деяких із них уже оприлюднені друком (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, 136, 6 с.; 2008а, с.70-79; Калашиник, 2008, с.95-97; Пуголовок, 2008, с.54-61; Ткаченко, Яремченко, 2008, с.110-116*).

Предметом пропонованого читачеві дослідження виступають археологічні об'єкти, вивчені шляхом науково-рятивних наглядових робіт на маловідомій ділянці посаду Полтавського поселення в межах плато Інститутської гори, навпроти головного входу до парку Перемоги та поруч із Храмом Віри, Надії, Любові.

Метою публікованої роботи є не тільки введення до наукового обігу отриманих матеріалів, а й культурно-хронологічна атрибуція виявлених в ході досліджень знахідок, реконструкція окремих, краще збережених комплексів слов'яно-руської епохи, а також донесення до фахівців і широкого загалу результатів вивчення решток фортифікаційних споруд «Нового міста» Полтави рубежу ХVІІ-ХVІІІ ст.

Таким чином, пізньої осені 2007 р. Полтавським загоном Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації продовжені охоронні наглядові археологічні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі, в південно-західній частині історичного центру м.Полтава, де наявні культурні нашарування пізньороменського і давньоруського часу, окремі об'єкти доби початку та фіналу пізнього українського середньовіччя. Перша характеристика досліджуваної ділянки в зоні спорудження Центру підтримки талановитих дітей, з адміністративними приміщеннями по просп. Першотравневому, 21-21А, подана ще в першому Звіті за охоронні археологічні дослідження на Інститутській горі восени 1997 р., разом з історіографією питання щодо проведення досліджень, історичною довідкою про цей куточок старої Полтави (*Супруненко, Кулатова, Левченко, Приймак, 1997-зв., арк. 3-8*).

Відзначимо, що ділянка, обрана під спорудження Центру підтримки талановитих дітей, має вигідне розташування в історичній частині міста, над схилом корінного берега Ворскли і Мазурівським яром, безпосередньо на міській ландшафтній домінанті – Інститутській горі. Вона розміщувалася за 480 м на південний захід – південь від розкопів 1997-1998 рр., на місці колишнього ряду будинків з непарною нумерацією по Першотравневому просп., навпроти входу до Парку Перемоги

і безпосередньо поряд із Храмом Віри, Надії, Любові (Першотравневий просп., 23) (рис.1).

Місце котловану знаходилося на забудованій у ХІХ ст. одноповерховими будинками частині посаду літописної Лтави і полкової Полтави (рис.2). Ця ділянка розміщувалася за 80-90 м від схилу правого берега струмка Лтава (Полтавка), що тік по Мазурівському яру (права притока р. Ворскла). В цілому – це частина плато правого корінного берега р.Ворскла, обмежена зі сходу і північного сходу яром (долиною струмка), по якому прокладена бруківка сучасного спуску вул.Леніна, а також рештками невеликого старого узвозу (стежки) козацького часу під корпусом їдальні Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка, що вів до ставу – запасу води у фортеці кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. З півдня, за церквою, підвищення плато обмежує незначний вибалок, глибиною 0,8-1,2 м, по якому на разі прокладений асфальтований проїзд до їдальні, а в ХVІІ-ХVІІІ ст. знаходився вибалок із узвозом, котрий відділяв частину плато у межах фортеці.

Загальна топографічна ситуація для цієї ділянки початку ХVІІІ ст. зафіксована в актових документах та на плані Івана Бішева 1722 р. (*Гольденберг, 1966, с.425-427*). Ділянка розташована також навпроти (через Мазурівський яр) від майданчика городища літописної Лтави на Івановій (Старополтавській) горі.

Наведені факти певним чином впливають на інтерпретаційний бік справи під час атрибуції отриманих матеріалів, включаючи і фінальний час пізнього українського середньовіччя.

Дослідження підготовлене:

вступна частина, історіографічні, стратиграфо-планіграфічні матеріали, висновки, резюме – *О.Б.Супруненко*; опис досліджених об'єктів – *О.Б.Супруненко*, за участі *Ю.О.Пуголовка*; культурно-хронологічна характеристика речових знахідок роменської культури, доби Київської Русі та післямонгольського часу – *Ю.О.Пуголовком, О.Б.Супруненко, К.М.Мироненком і В.В.Шерстюком*; предмети матеріальної культури козацької епохи охарактеризовані *В.В.Шерстюком*. Археологічні реконструкції зовнішнього і внутрішнього виглядів житлових будівель роменської культури і давньоруського часу та їх описи виконані *Ю.О.Пуголовком*.

Невеликі додатки укладені антропологом *А.В.Артем'євим* і дослідницею стародавніх тканин *С.В.Маєвською*.

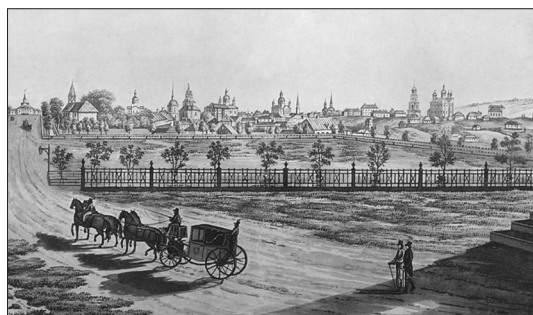

Рис. 1. Схема розташування місця наглядних досліджень в історичному центрі м. Полтава та вигляд ділянки колишнього форштадту на гравюрі Г.Стадлера (фрагм.).

- 1 – котлован будинку Центру підтримки талановитих дітей (Першотравневий просп., 21);
- 2 – майданчик городища на Соборному майдані; 3 – залишки ґрунтового некрополя XII-XIII ст.; 4 – поховання з кубком пізньожаботинського часу;
- 5 – рештки насипу кургана; 6 – група курганів; 7 – селище скіфської доби.

Рис. 2. План Полтави 1800 р.
 із залишками фортеці XVII – XVIII ст.
 Чорним прямокутником позначене
 місце розташування котловану,
 де велися наглядові роботи.

Розділ 1. ВІДОМОСТІ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

До початку 1980-х рр. на ділянці Полтавської фортеці в межах Інститутської гори, фактично, будь-яких археологічних досліджень не проводилося. Проте, варто зазначити, що спроби їх здійснення все ж таки мали місце. Ще 1945 р. І.І.Ляпушкін, за повідомленням тогочасного міського архітектора Л.С.Вайнгорта, прошурфував у двох місцях виступи невеликих мисів на Інститутській горі, сподіваючись виявити селище давньоруського часу. Місця шурфів і досі позначені заглибинами над сучасним пров. Рибальським і мікрорайоном Левада. Результати шурфування виявилися невтішними. Вони так і не дали будь-яких археологічних знахідок. Ще одну спробу шурфування здійснив О.В.Сухобоков 1975 р. поряд із територією сучасного Національного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка (*повідомлення О.В.Сухобокова*), яка також не мала успіху. Серед суто краєзнавчих пошуків згадаємо огляд 1976 р. перетину валу і рову Полтавської фортеці траншеєю водогону неподалік від гуртожитків вузу, здійснену доцентом колишнього Полтавського інженерно-будівельного інституту Л.С.Вайнгортом, котру засвідчили кілька фотознімків у приватних архівах.

1982 р. членами археологічного гуртка Полтавського краєзнавчого музею зібрані кілька десятків уламків ліпного посуду скіфського часу на подвір'ї Полтавського інженерно-будівельного інституту, що дозволило локалізувати місцезнаходження поряд із головним корпусом вищого навчального закладу (Першотравневий просп., 24) селища VI-V ст. до н.е., розташованого над Інститутським спуском та на схід від головного корпусу вузу (*Супруненко, 1988, с.6*). Поселення займало площу близько 0,9 га, розташовуючись ближче до схилу корінного берега (рис.1:7). Потужність культурних нашарувань незначна – 0,2-0,3 м, вони частково знищені забудовою та прокладанням траншей комунікацій (*Супруненко, 1987, с.75; 1991, с.23*). Кераміка скіфського часу невдовзі була також вияв-

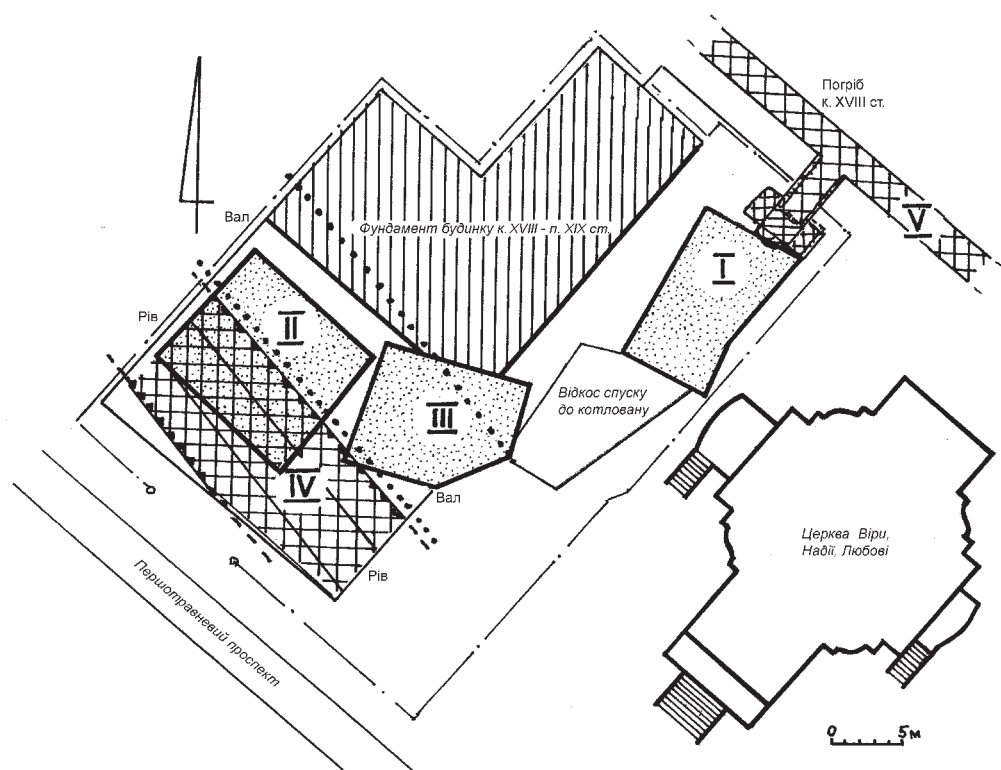

Рис. 3. План місця наглядних досліджень 2007 р.

по Першотравневому просп., 21-21-А у м. Полтава.

I – розкоп I; II – розкоп II і прирізка I; III – розкоп III;

IV – рів Полтавської фортеці поч. XVIII ст.; V – льох і підземні ходи.

лена пошуківцями під час перезахоронення поховань часу Другої Світової війни поряд з Інфекційною лікарнею, над схилом високого корінного берега струмка Чорного, на межі з парком Перемоги. Серед знахідок – уламок відхиленого вінця великого ліпного горщика, з пальцевими защипами по зрізу, нижче – рядом розріджених проколів тонкою паличкою (рис.4:2), фрагмент верхньої частини невеликого ліпного горщика з охайними проколами під скругленим зрізом вінця (рис.4:3) (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2007-зв., арк.31-32).

Восени 1983 р., обстежуючи городи в Миколаївському ярку Мазурівського яру, О.Б.Супруненко виявив виразні фрагменти гончарного посуду давньоруської епохи, частково змиті зверху, з відслонень культурних нашарувань Миколаївської та Інститутської гір. В обривах у Інститутському гаю (тоді – парку Ленінського комсомолу) знайдені фрагменти ліпних горщиків роменської культури, а на території парку Перемоги –

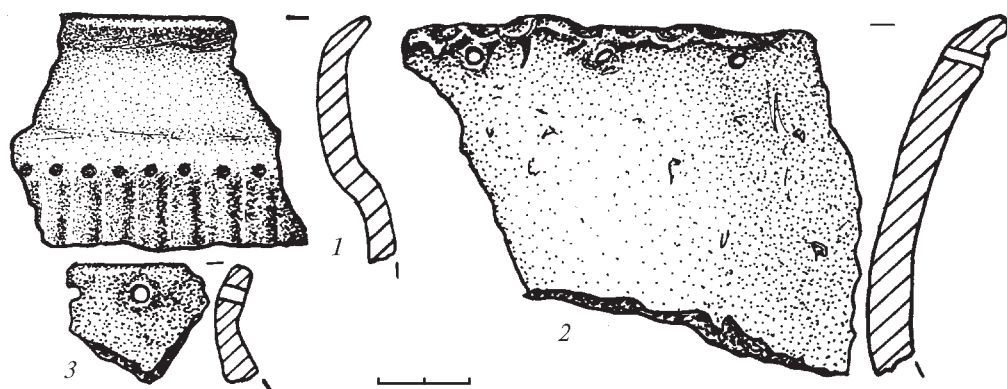

Рис. 4. Інститутська гора. Фрагменти кераміки скіфського часу.

уламки пізньороменської і давньоруської кераміки (Супруненко, 1983-зв., арк.4-9; 1998, с.53-54). Це знайшло відображення у кількох публікаціях кінця 1980-х та початку 1990-х рр., де поставлене питання про «розширення» меж селищ слов'яно-руського Полтавського поселення на Інститутську гору (Гавриш, Супруненко, 1988, с.263; Супруненко, 1988, с.5-8; 1991, с.23-25).

Під час будівельних робіт 1983 р., між гуртожитком № 2 та їдальнею колишнього інженерно-будівельного інституту (Інститутський проїзд), на глибині 0,8-1,2 м виявлені три поховання ґрунтового некрополю XII-XIII ст. (рис.1:3) (Супруненко, 1988, с.6; 1998). Поховання, зорієнтовані головами у південно-західному напрямку, були здійснені в дощатих гробах, виготовлених без використання залізних цвяхів. Поховані лежали випростано горілиць, руки складені на кістках тазу або випростані вздовж тулуба. У заповненні виявлені лише подрібнені уламки ліпного посуду пізньороменської культури та гончарного – давньоруського часу, окремі вуглини. Ями були впушені до рівня перед- і материка, у масив похованого ґрунту (рис.5). За антропологічними визначеннями С.П.Сегеди і С.О.Горбенка, одне з них належало дитині, віком 10-12 років, два інші – чоловіку і жінці зрілого віку. Східна частина кладовища виявилася зруйнованою будівництвом корпусу їдальні, західна – спорудженням теплотраси. Того ж року в Інститутському гаю, нижче корпусів гуртожитків інституту, обстежені сліди напівзруйнованого курганного некрополю (Супруненко, 1993, с.60). На час огляду збереглися насипи кількох оплих курганів висотою 0,2-0,3 і діаметром 5-8 м. Про наявність зруйнованих поховань неподалік свідчили кілька кісток людей, винес-

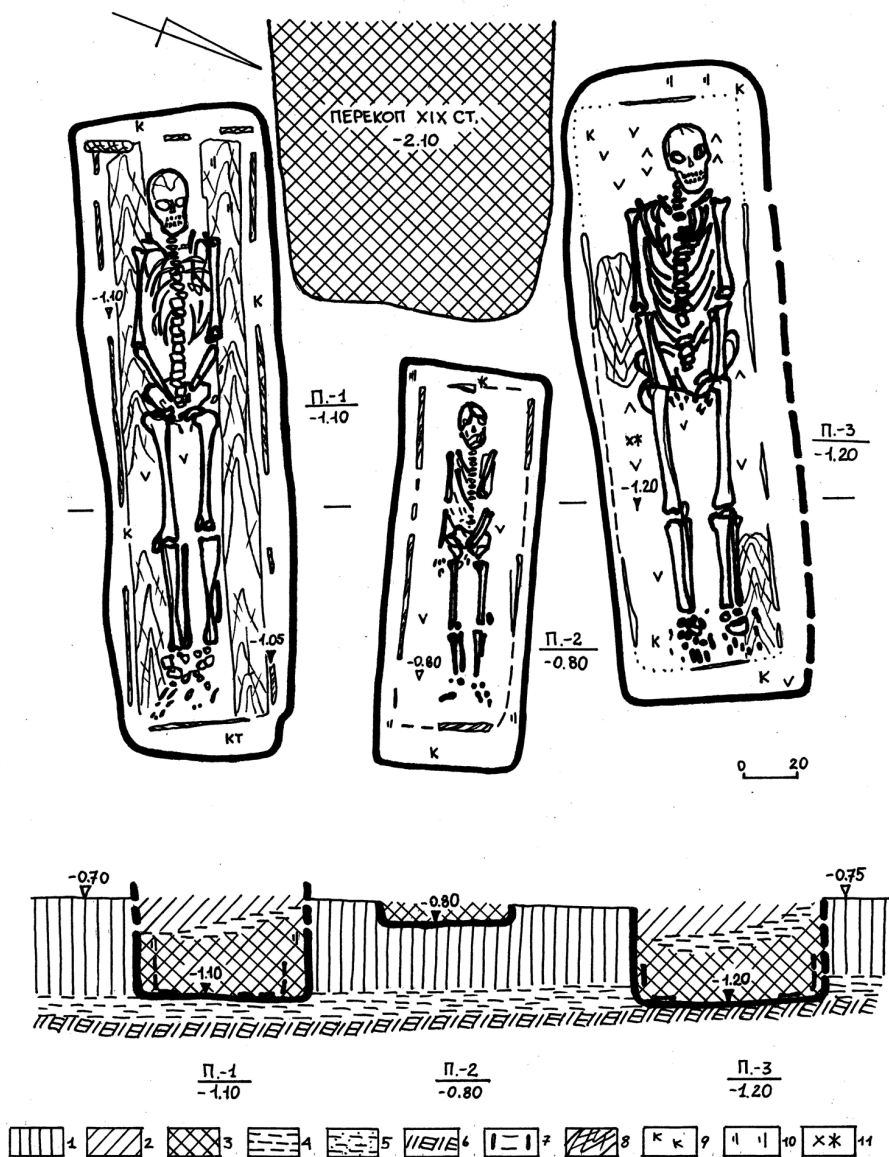

Рис.5. Першотравневий просп., 25.

Поховання ґрунтового некрополя XII-XIII ст.

Розвідки О.Б.Супруненка, 1983 р.

Умовні позначення: 1 – похований ґрунт; 2 – чорноземне заповнення;

3 – мішаний ґрунт; 4 – суглинкові включення; 5 – суглинок; 6 – материк;

7, 8 – дошки в перетині і плані; 9 – уламки кераміки; 10 – вуглини;

11 – фрагменти залізного виробу.

сених землеріями та в ході вибирання ґрунту. З часом рештки цього некрополю були знищені зсувами та вибиранням ґрунту власниками сусідніх садиб.

1998 р., під час проведення охоронних археологічних досліджень при спорудженні Бізнес-центру по Першотравневому просп. та вул. Братів Литвинович, О.Б.Супруненко висловлене припущення, що селище пізньороменського і давньоруського часу, або слов'яно-руський посад на Інститутській горі, – тягнулися вздовж всього схилу останньої над Інститутським гаєм (Супруненко, 1998, с.77 і наступн.; Супруненко, Кулатова, Приймак, 1998, с.3-4; Супруненко, 1999, с.10). Цю точку зору підтримали й інші дослідники (Приймак, Супруненко, 1998, II с. обкл.; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, с.65; Пуголов, 2002, с.91-93; 2005, 48 с. та ін.). Хоча, крім суто наглядових спостережень за прокладанням комунікацій, на той час більш ґрунтовніших підтверджень цієї гіпотези ще не існувало.

У ході нагляду за прокладанням комунікацій, 1998 р. виявлені не тільки фрагменти роменського ліпного та давньоруського гончарного посуду XII ст., а й кілька котлованів заглиблених частин пізньороменських і давньоруських житлових споруд X-XI та XII – початку XIII ст. (4 житла), розташованих вздовж лівобіччя бульвару, навпроти будинків за №№ 13, 13а, 17/1-2 та 23 по Першотравневому просп. Ці об'єкти не досліджувалися, а їх залишки виявилися «законсервованими» влаштуванням пішохідної доріжки бульвару. Проте, у траншеї були здійснені зачистки, що дозволило впевнитися у збереженні культурних нашарувань роменської культури і давньоруського часу (Белько, 1998-зв., арк.1-2, 4). Кілька ділянок навпроти будинку № 25 по Першотравневому просп., поряд із сучасною церквою Віри, Надії, Любові, привернули увагу дослідників. А саме, не перекопаний у XIX ст. відрізок протяжністю 9,8 м, напроти середньої частини вказаного будинку, що досліджувався у траншеї до глибини 0,9 м від рівня сучасної денної поверхні. Тут виявлений тонкий прошарок будівельного сміття XVIII-XIX ст. (0,15-25 м), під яким лежав гумусований чорнозем зі включеннями уламків кераміки, обмазки, кісток тварин, покритий тонкими лінзами суглинкових викидів. На ділянці в 5 м простежувалися контури заглибини котловану напівземляного житла або підклітку житлової споруди, заповненого попельстим чорноземним вмістом, із залишками горілих дошок, шириною близько 10-12 см, вуглинами. У східній частині котловану відзначений завал печини й обмазки, шириною 0,7 м від опалювального пристрою фіналу козацької епохи, вкинутий до перекопу. Із заповнення котловану походили не тільки уламки гончарного посуду і кахлів XVIII ст., а й

фрагменти стінок давньоруських та ліпних роменських горщиків. Імовірно, траншея перетинала рештки будівлі за діагоналлю, що вказувало на орієнтацію котловану за сторонами світу. Глибше цей об'єкт не досліджувався.

Навпроти південного кутка будинку гуртожитку (Першотравневий просп., 23), в цій же траншеї, виявлені рештки культурних нашарувань роменської культури та давньоруського часу. Вони залягали на глибині 0,85-0,90 м і були перекриті глиняним викидом зі шматками печини та вуглин, дрібними фрагментами посуду роменської культури і XII-XIII ст. (*Там само, арк. 1-2*).

Підсумували результати попередніх досліджень розвідки 2004 р. (*Супруненко, Пуголовок, 2005, с.137*). В їх ході були локалізовані рештки селища роменської культури на Інститутській горі, площею близько 6 га, між будинком літературно-меморіального музею І.П.Котляревського (Першотравневий просп., 20), безпосередньо будинками проспекту №№ 19-21, входом у парк Перемоги, головною алеєю парку і рогом вул. Короленка та Садової. Значна частина нашарувань селища «законсервована» підсіпками ґрунту для колишнього міського парку та розгортанням валів Полтавської фортеці на початку XIX ст.

На південно-східному відрозі Інститутської гори, на мису правого корінного берега р. Ворскла і Кобишанського струмка (вул. Південна, 6), біля місця його впадіння у струмок Чорний, обстежена група курганів з трьох насипів (рис.1:6), висотою 0,35-1,60 м і діаметром 9-16 м, виявлена І.М.Кулатовою 1993 р. (*Кулатова, 1993, с.88-89; Супруненко, 1998, с.22-23*).

Тоді ж, на розі Першотравневого просп. й Інститутського провулку, на місці будівництва зупинки автобуса «Технічний університет», випадково виявлене підкурганне поховання жаботинського часу (рис.1:4), яскрава знахідка з якого – ліпний лискований кубок з прокресленим орнаментом, інкрустованим білою пастою, кінця VIII – початку VII ст. до н.е. (рис.6), поповнив колекцію Полтавського краєзнавчого музею (*Кулатова, 2005, с.39-40*). І.М.Кулатова вважає рештки цього кургану однією з пам'яток у складі цілого комплексу – залишків окремої групи курганів, що знаходилася на території подвір'я Полтавського національного технічного університету. Інформація про рештки ще одного насипу цієї групи оприлюднена друком (*Там само, с.39, 41*). Зі знахідок у перекопі, ближче до спортивного майданчика університету, вирізняється і фрагмент вінця ліпного невеликого кубка пізньожаботинського часу, з відхиленим потоншеним краєм, чітко сформованою циліндричною шийкою, прикрашений на вигині плічка горизонтальним рядом неглибоких круглих наколів, нижче – зоною вертикального прогладженого

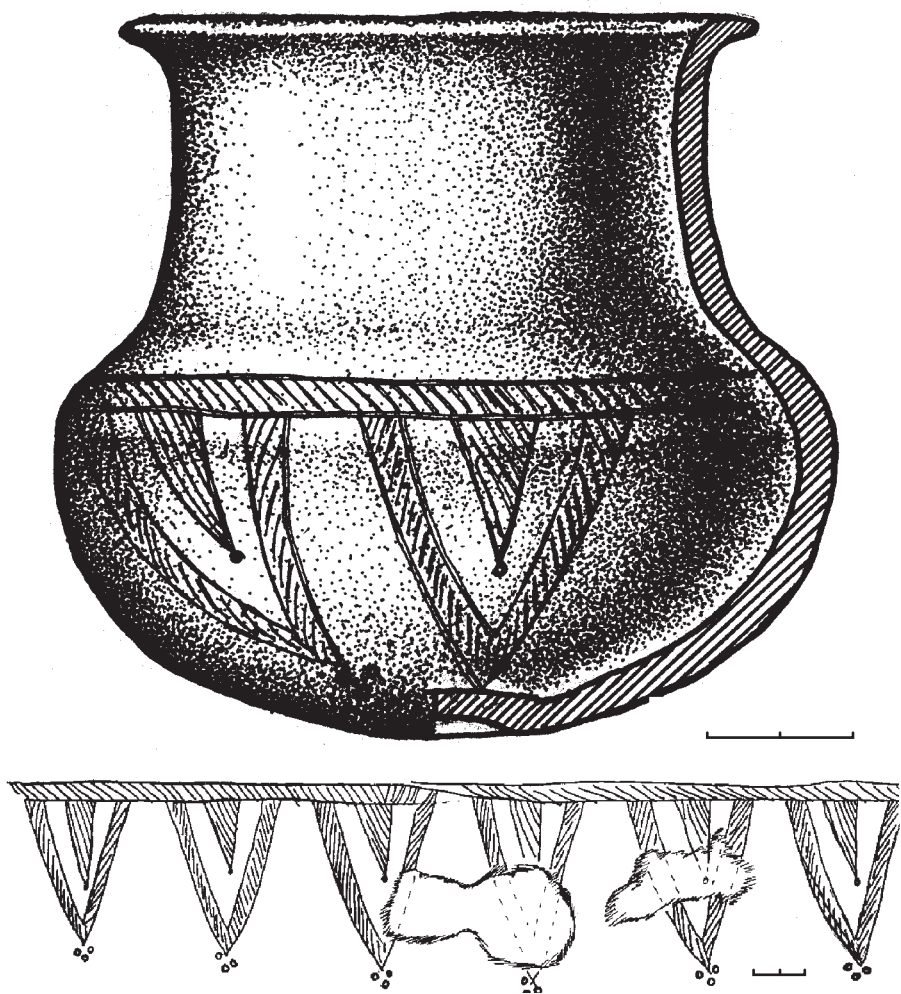

Рис.6. Першотравневий просп., зупинка автобуса «Технічний університет».
Кубок з поховання кін. VIII – поч. VII ст. до н.е. За І.М.Кулатовою.

рустування, на зразок неглибоких канелюрів (рис.4:1). Поверхня посудини має якісне лискування та сірий колір декоративного димлення. Можливо, останній фрагмент пов'язаний зі зруйнованим у XX ст. похованням одного з курганів на території подвір'я вузу (рис.1:5) (Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2007-зв., арк. 31-32).

Наведені факти, швидше, засвідчують етапи накопичення відомостей щодо наявності старожитностей на Інститутській горі у другій половині XX – на початку XXI ст. Польових стаціонарних досліджень на

охопленій наглядовими роботами 2007 р. ділянці, крім розвідкових робіт, не проводилося.

До речі, під час спорудження котловану церкви Віри, Надії, Любові у 1999 р. жодних знахідок археологічного характеру не виявлено (*обстеження О.В.Коваленко*). Останнє стає зрозумілим саме сьогодні, адже фундамент храму, зведений на буро-набивних палях, просто не досяг глибини залягання давньоруських нашарувань, що лежали у незначному вибалку, на 0,5-1,5 м глибше від рівня проведення земляних робіт.

Отже, внаслідок обстежень кінця ХХ ст. отримані певні уявлення про існування окремих пам'яток і характер залягання культурних нашарувань у південній та південно-західній частинах Інститутської гори, окреслені межі зон розповсюдження підйомних матеріалів скіфського часу, селища роменської культури й орієнтири пошуку решток посаду давньоруської епохи (*Супруненко, 1999г, с.22*).

Впевненість у наявності навпроти входу до парку Перемоги культурних нашарувань археологічного характеру деякий час стримувала забудову ділянки впродовж 2000-2006 рр. Тому, фактично без шурфування, на цю територію був наданий висновок про необхідність проведення спорудження котловану будинку Центру під археологічним наглядом (2006 р.), зі здійсненням комплексу рятівних археологічних досліджень. Такий висновок підтримала Державна служба з питань національної культурної спадщини України і він виявився цілком справедливим.

Результатом досліджень 2007 р. стало відкриття роменсько-давньоруського селища та поселення післямонгольської доби на цій ділянці Інститутської гори, поглиблення уявлень про характер фортифікації Полтавської фортеці козацької епохи, отримання певних матеріалів часу оборони Полтави у 1709 р. (*Супруненко, Пуголовок, 2008, с.122*).

Розділ 2.

ТЕРИТОРІЯ, УЧАСНИКИ ТА УМОВИ ПРОВЕДЕННЯ РОБІТ

Ділянка охоронних досліджень знаходилася за 2-10 м на північний захід від цокольної частини Храму Віри, Надії, Любові (рис.3), розташованого за сучасною адресою: Першотравневий, просп., 23. З іншого боку місце розкопок та котлован майбутнього будинку обмежував двоповерховий житловий будинок першої третини ХІХ ст. (Першотравневий, просп., 19) (*Вайнгорт, Ігнаткін, 1966*), на сьогодні зайнятий службами ТОВ «Полтаваобленерго». На будинку міститься тригопункт із абсолютною позначкою в Балтійській системі висот – 154,239 м. Ділянка має помітне пониження в бік сучасної вулиці Леніна і Мазурівського яру – до 151,739 м, що добре було помітно у південно-східному кутку майданчика під будівництво, неподалік одноповерхових споруд по Інститутському проїзду (рис.1). Воно складає у різних точках нівелювання від 0,7 до 2,5 м. За межами ділянки, в зоні одноповерхової забудови по Інститутському проїзду, зберігся рівень денної поверхні поч. ХІХ ст. Пониження об'єктивно відображає історичну топографію ділянки. Воно виникло внаслідок ерозійних процесів, фортифікаційної та господарської діяльності людини ХVІІ-ХVІІІ ст. Підвищення правобіч від Першотравневого проспекту та своєрідний уступ на межі одноповерхової забудови Інститутського проїзду, – утворилися через розгортання насипу валу Полтавської фортеці 1708-1730-х рр. на поч. ХІХ ст., а також внаслідок розчищення ділянки від решток міської забудови у 1970-1980-х рр. ХХ ст.

Це цілком узгоджується і з даними планів Полтави початку (рис.2) і сер. ХІХ ст. (*РДІА СПб., ф.1293, оп. 165, спр.368, 12 арк.*) та наявними іконографічними матеріалами (рис.7).

Проведення досліджень полегшувалося здійсненним 20 років тому суцільним демонтажем забудови житлових будинків за №№ 21, 21-А, 21-Б по Першотравневому просп., присадибних споруд та повним корчуван-

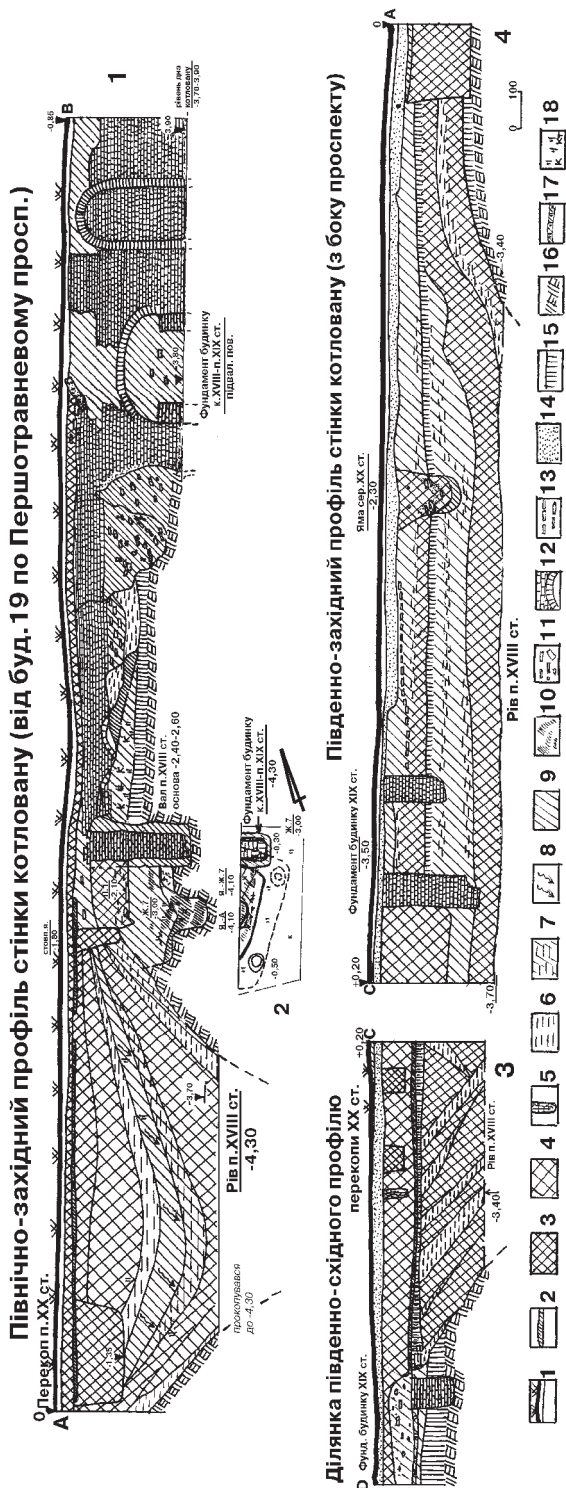

Рис. 8. Першотравневий просп., 21. Північно-західний А-В (1), південно-західний А-С (4) та південно-східний С-Д (3) профілі стінок котловану будівництва. План «прирізки» 1 (2).

Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – асфальт; 3-4 – перекопи, новітнє будівельне сміття; 5 – залишки стовпів; 6 – суглинкові та глиняні масиви; 7 – мішаний суглинково-чорноземний ґрунт; 8 – затьоки; 9 – чорноземні культурні нащарування; 10 – попіл; 11 – цегла; 12 – муровані конструкції будинку; 13 – цегляні вимостки; 14 – пісок; 15 – похований чорнозем; 16 – материк; 17 – шар пожежі; 18 – фрагменти кераміки, кістки тварин, вуглини.

ням всіх наявних насаджень. Глибокі котловани напівпідвальних частин житлових споруд, льохи XIX ст., вигрібні ями, певна кількість водогінних, каналізаційних і газових траншей, значно пошкодили залишки культурних нашарувань на ділянці, перш за все, локально збережені відкладення та об'єкти роменської культури, давньоруського і початку пізньосередньовічного часу. Місцями, не захищені баластними прошарками XIX-XX ст., вони виявилися знищеними у ході житлового будівництва кінця XVIII – початку XX ст. Таким чином, результатом досліджень стало вивчення переважно заглиблених у материк пізньороменсько-давньоруських комплексів, нижніх частин деяких фортифікаційних і житлово-господарських об'єктів наступної, козацької епохи. Тому на планах ділянок, з детальними наглядовими роботами, об'єкти, пізніше кінця XVIII ст., майже не наносилися (рис.3; 8; 11; 19; 50).

Під час проведення розкопок котлован, розміром 36x52 м з уступами, був розбитий на три сектори для досліджень, що отримали умовні назви розкопів I, II і III. Останнє зумовлювалося відкриттям у ході робіт решток фундаментів трьох цегляних будинків кінця XVIII та XIX ст., з великими підвальними частинами чи цілими поверхами (рис.3; 8:1; 19; 48), які не прокопувалися за глибиною нижче рівня 3,5 м (рис.8).

Один з них повністю перекрив північно-східну частину котловану і добре читався у профілях північно-західної і північно-східної стінок, мав розміри в плані понад 25x30 м і заглиблювався підвальним поверхом до 4,2-4,5 м (рис.3; 8:1; 9-10).

Північно-східне відгалудження котловану перетинали перекопи погребів вказаного будинку та капітальний льох, викладений аналогічною із будинком цеглою на вапняному розчині, вхід до якого (глибина верху – 1,8 м, дна – 3,6 м) досить різко спускався в бік Мазурівського яру і був влаштований через старий спуск до підземних ходів XVIII ст. (рис.3:V). Діаметр входу цього льоху, овальної у перетині форми, перевищував 1,9 м (рис.11:1; 95), він був частково заповнений осунутим ґрунтом й сміттям. Спуск до льоху мав нахил в 40°, рівне дно, викладене цеглою. На глибині 5,6 м спуск переходив у виструганий в суглинку напіварковий, у перетині замулений стоками, тунель фортечного підземелля, шириною 2,2-2,4 м та висотою 1,9-2,0 м, яке було спрямоване у напрямку північний захід – південний схід (рис.3:V). Останнє обстежене на відстань 4-5 м у кожний із боків.

Рештки погребів і споруд XIX-XX ст. перебивали нашарування на ділянці й у південно-східному кутку та посеред південно-східної стінки котловану (рис.3; 8; 11; 19). Загальну планіграфічну картину збіднювали кілька траншей водопроводу, влаштованого на цій ділянці в 1904-

1909 рр. (Єрмак, 2000, с.70-71), з кількома капітальними колодязями грушоподібної у перетині форми, старанно викладеними по колу цеглою (рис.11; 16-17). Все це відобразилося на загальних і конкретних стратиграфічних ситуаціях наглядових досліджень та отриманих профілях перетинів стінок котловану.

Засади фіксації матеріалів. Таким чином, в межах залягання частково збережених культурних нашарувань виділені три «розкопи». Перший – у північно-східній частині котловану, розміром 7x16 м, другий – у південно-західній – 12x13 м (з яких половина площі включала перекопи), третій – у центрально-східній – 10x11 м. Другий розкоп, через наявність новітніх ям та фундаменту будинку, під час досліджень довелося умовно розбити на дві частини – відповідно, «розкоп» II (5,5x8,5 м), і «прирізку» 1 під північно-західною стінкою, над кутом житла № 7 та похованням 1 (1,5x4,5 м). Остання виникла внаслідок розширення котловану на захід вже після його спорудження, зумовленого виконанням вимог техніки безпеки (рис.3:II).

Наглядові роботи повністю охопили й південно-західну частину котловану, де на площі 11-13x32 м вдалося прослідкувати частину масиву заповнення фортечного рову початку XVIII ст., що досліджувався до глибини 3,4-4,3 м (рис.3:IV; 8:1, 3-4).

У розкопах розбивалася 1-метрова сітка квадратів, з цифровими позначеннями в меридіональному напрямку, зі зростанням з півдня на північ або навпаки, та з літерними позначеннями – вздовж «широтних» бортів (рис.11:1; 19; 50). У прирізці така сітка не розбивалася, спираючись на цифровий відлік «метражу» зачистки (рис.3:III; 48). За «0» прийнятий найвищий на місцевості південно-західний кут котловану, з пронівельованою абсолютною висотою 154,239 м (рис.3; 8:1).

Учасники розкопок. Археологічні охоронні наглядові дослідження* здійснювалися Полтавським загonom Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА (начальник – канд. іст. наук, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України *О.Б.Супруненко*).

До робіт були залучені полтавці – зав. відділом Центру *І.М.Кулатова* (заст. начальника загону), старший науковий співробітник Центру

* Роботи велися на підставі Відкритих листів: за № 063/0932 від 01 березня 2007 р. і № 111/0872 від 17 квітня 2007 р., виданих Польовим Комітетом ІА НАН України на ім'я Супруненка Олександра Борисовича, та № 112/0869 від 17 квітня 2007 р. на ім'я Мироненка Костянтина Миколайовича, зав. відділом ЦОДПА, з відповідними Дозволами Державної служби з питань національної культурної спадщини, за № 22/085-07 від 19 березня, № 22/213-07 від 30 травня і № 22/218-07 від 30 травня 2007 р.

В.В.Шерстюк, старший науковий співробітник Центру – аспірант Національного університету «Києво-Могилянська Академія» *Ю.О.Пуголовком*, молодший науковий співробітник редакційної групи «Зводу пам'яток історії та культури» управління культури Сумської облдержадміністрації *О.В.Коротя* (м. Суми), молодший науковий співробітник Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України *О.В.Сидоренко* (м. Лубни), краєзнавці *М.О.Радченко* (с. Глинське Зінківського р-ну), *М.С.Колишкін*, *В.С.Полапа*, *В.О.Петров* (м. Полтава), співробітник Комсомольського історико-краєзнавчого музею *В.В.Лямкін* (м. Комсомольськ), лаборант ЦОДПА *Є.С.Калашиник* та інші.

Визначення частини остеологічних матеріалів здійснив канд. іст. наук, старший науковий співробітник ІА НАН України *О.П.Журавльов*, вивчення антропологічних знахідок проведене антропологом Центру, старшим науковим співробітником *А.В.Артем'євим*. Допомогу у роботі загону надав і заступник директора Полтавського краєзнавчого музею *В.О.Мокляк*.

Окремі знахідки ХІХ-ХХ ст., як-то: уламки гончарного посуду, фаянсу ХІХ-ХХ ст., залізні і скляні вироби, виявлені під час земляних робіт, безпосередньо передавалися співробітникам відділів етнографії та історії пізнього середньовіччя і нового часу Полтавського краєзнавчого музею для їх опрацювання і включення до складу колекцій.

Графічне забезпечення наглядових робіт виконали *О.Б.Супруненко* та старший науковий співробітник ЦОДПА *Т.В.Менчинська* (креслення), рисунки і кресленики знахідок – науковий співробітник Центру *Г.В.Коваленко*, зав. відділом *К.М.Мироненко*, лаборант *Є.С.Калашиник*. Фотозйомка здійснена *О.Б.Супруненком*, *Ю.О.Пуголовком* і *М.О.Радченко*.

Роботу експедиції висвітлювали республіканське, обласне і міське телебачення, кореспонденти місцевих газет (*Курочка*, 2007, с.17; *Ярошенко*, 2007, с.10).

Загальні відомості про роботи. Дослідження проводилися на замовлення правління Фонду захисту і підтримки талановитих дітей, за технічною й організаційною допомогою підрядника будівництва – ВАТ «Полтаватрансбуд», у листопаді 2007 р., певний їх підготовчий етап був здійснений у жовтні того ж року, а окремі роботи продовжувалися і в грудні.

Загальна, охоплена наглядовими дослідженнями, площа котловану складала близько **1500 кв. м**, враховуючи прирізку. Проте, суто рятівні археологічні роботи виконані на менш значній площі – близько **280 кв. м**.

У розкопах та прирізці виявлені підтвердження існування посаду роменської і давньоруської Лтави на цій території, безпосередньо на Ін-

ститутській горі, на протязі X – початку XIII ст., другої половини XIII – XIV ст., отримані надійні свідчення про продовження життя на цій ділянці «Нового» міста у XVII – XVIII ст., насамкінець, виявлені рештки укріплень Полтавської фортеці 1708 р. та першої третини XVIII ст. Наглядовими дослідженнями отримана досить представницька і цінна колекція знахідок ряду епох, що поповнила збірки Полтавського краєзнавчого музею.

Проведені роботи у котрий раз підтвердили доцільність проведення охоронних розкопок у межах міської забудови, де зберігаються численні археологічні об'єкти ряду епох чи їх залишки під кварталами забудови XIX-XX ст.

Методичний бік досліджень базувався на опрацьованому на практиці, у межах полтавської міської забудови, знятті верхнього прошарку відкладень з матеріалами XIX-XX ст. екскаватором, до глибини 0,5-1,2 м, під контролем археологів (рис.23), з вивезенням цього ґрунту. Іноді землерийна техніка застосовувалася для прокопування пізніх перекопів, вибирання вигрібних ям, сучасних льохів, під якими часом траплялися нижні частини археологічних об'єктів.

Площа і форма розкопів та прирізок була зумовлена конфігурацією необхідного для будівництва котловану, наявністю решток капітальних споруд новітнього часу і заляганням комунікацій газо-, водопостачання і каналізаційної мережі міста.

З рівня виявлення нашарувань початку XVIII ст. роботи проводилися вручну, з маневруванням групи землекопів від об'єкта до об'єкта (рис.21-22; 27). За складних погодних умов відвали прибиралися технікою, іноді вони переміщувалися на досліджені ділянки. Пізньосередньовічні об'єкти (рів і вал фортеці XVIII ст.) повністю не досліджувалися через неможливість заглибитися більше, ніж на 4,3 м. Рівень понижень або перевищень від загального «0» нівелювався інструментально.

Для відкритих роменсько-давньоруських житлових і господарських об'єктів була прийнята суцільна нумерація (рис.11; 19; 48; 50).

Розділ 3.

СТРАТИГРАФІЧНІ І ПЛАНІГРАФІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Поверхня майбутнього розкопу була задернованою, місцями вкритою асфальтом (рис.8; 11; 19; 50, *профілі*). Лець помітні западини підвалів, погребів, забиті добре втрамбованим новітнім сміттям, позначали в плані вигляд того, що було раніше правобіччям забудови Першотравневого проспекту. Тому, нівелювання північно- і південно-західних країв майбутнього котловану більш-менш ефективно відображало характер рельєфу плато, і, в кінці-кінців, знайшло відображення на профілях стінок котловану. Наслідком робіт було переважно вивчення заглиблених у материк частин котлованів споруд різних епох, за винятком кількох більш неглибоких об'єктів.

У найдовшому (35 м) профілі *північно-західної стінки* котловану (рис.8:1:А-В) зафіксоване помітне пониження рівня денної поверхні в центрі та в бік Мазурівського яру, на 0,95-1,00 м (рис.8:1; 10). Тут отримане наочне уявлення про смугу розташування фортифікації Полтавської фортеці кінця XVII – початку XVIII ст., а саме її рову і валу, розміри цих споруд, характер та етапи їх руйнації, а також про елементи міської забудови кінця XVIII ст. Під масивом валу вдалося простежити рештки попередньої забудови кінця I – початку II тис. н.е. До речі, переважна більшість досліджених об'єктів роменської культури і давньоруського часу збереглася саме завдяки наявності основи нашарувань масиву валу пізньосередньовічної фортеці, що й знайшло відображення в результатах досліджень у розкопі II.

Стратиграфічна ситуація. Загальна для всього профілю (рис.8:1):
0-0,15 м – дерен – чорнозем, навезений в останній чверті XX ст.;
0,15 – 0,25-0,30 м – чорноземно-піщаний шар від вирівнювання поверхні у 1980-х рр.;
0,25-0,30 – 0,50 м – мішаний ґрунт, будівельне сміття XX ст.

Для перших із заходу 13-ти метрів профілю (фортечний рів):

0,50-0,65 м – шар асфальту сер. ХХ ст. та підстилаючий його прошарок щебеню і піску;

0,55-0,65 – 0,80 м – мішаний чорноземно-суглинистий будівельного походження ґрунт, – засіб вирівнювання прибульварної території на початку ХХ ст.;

0,80-1,80 м – лінза просіву верхньої частини рову, заповнена суглинково-чорноземними однорідними нашаруваннями від будівельної діяльності та розкидання масиву передоснови валу, зі знахідками керамічних матеріалів середини – другої половини ХІХ ст., поодинокими уламками кераміки ХІІ і ХVІІІ ст.;

1,80 – 2,1-2,3 м – лінза – шар просіву у верхній частині рову з суглинку, від викидів котлованів фундаментів будинків кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.;

2,1-2,3 – 3,3 м – шар затічного чорнозему, з матеріалами останньої третини ХVІІІ ст., від замивання заглибини рову;

2,3-3,3 – 3,9 м – шар затічного чорноземно-суглинкового заповнення, з матеріалами другої чверті-середини ХVІІІ ст., від поступового осування рову і валу;

2,0-2,3 – глибше 4,3 м – шар мішаного суглинково-чорноземного заповнення, з матеріалами першої-другої чвертей ХVІІІ ст., від початкового етапу осування валу;

нижче, по краях, з 2,5-2,7 м – дві лінзи суглинку і чорнозему, вірогідно, від ремонту й очищення рову, підсипання валу на початку ХVІІІ ст. (рис.8:1).

Для центральної частини профілю (залишки валу фортеці), між 12-м і 22-м метрами:

У верхніх прошарках (0-0,5 м) відзначена аналогічна з іншими ділянками ситуація, включаючи основу асфальтового покриття; після 15-го м на схід – помітне пониження – до 1,0 м, заповнене мішаним будівельним сміттям та чорноземом, у напіврозібраній основі першого поверху цегляного будинку кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. (рис.8:1; 10).

З 15-го м профілю (на схід) масив нашарувань перебивали *цегляні фундаменти* вказаного будинку (впущені глибоко у материк, до 4,30 м від «0»), з'єднані вздовж стінки котловану масивною зовнішньою північною стіною цієї ж споруди із цегли, викладеної на вапняному розчині (рис.8:1; 9-10). В основі стіни, через незначний нахил борту котловану будівництва, зберігся *масив* нижньої частини *фортечного валу* і ділянка *похованого ґрунту* кінця ХVІІ ст.; а між відмітками 12,5 і 20 м – частково

Рис. 9. Першотравневий просп, 21. Північно-східна стінка котловану. Рештки завалу розібраного будинку рубежу XVIII-XIX ст. В основі – шар чорнозему з масиву розгорнутого валу Полтавської фортеці. На цій ділянці культурні нашарування роменсько-давньоруського часу залягали на 0,8-1,5 м глибше від дна котловану.

пошкоджена *поверхня* одного з будівельних етапів спорудження чи руйнування *валу* (рис.8:1). На невеликому проміжку між 12-м і 15-м метрами, тобто, між новітньою *стовповою ямою* (-1,80 м від «0») та стіною фундаменту будинку, масив валу перетинала яма *поховання 1* першої або другої чверті XVIII ст., а саму основу насипу валу – *котлован житла 7* давньоруського часу, з внутрішньожитловою *господарською ямою-погребом*, що була впущена до рівня 4,10 м від «0» (рис.8:1; 48).

Таким чином, більш детального опису потребує стратиграфія лише цієї ділянки профілю (13-15-й м):

0,50-0,55 – 1,40-1,70 м – чорноземний шар з будівельним сміттям початку XIX ст., обмежений із заходу *стовповою ямою*, на наш погляд, рештками *стовпа конов'язі*;

1,40-1,70 – 2,10 м – чорноземно-суглинкове мішане заповнення могильної ями першої або другої чверті XVIII ст. (*поховання 1*);

2,10 – 3,00 м – сіро-чорноземне, з домішками вуглин і вкрапленнями обмазки та печини, заповнення *житла 7*;

з 3,00 – материк – палевий суглинок (рис.8:1; 48).

На відрізку з 16-го по 22,5 м – збереглася ділянка похованого ґрунту XII-XIII – XVII ст., протяжністю 6,5 м, у вигляді нахиленої на 0,3-0,5 м в бік Мазурівського яру смуги поверхневого чорнозему, в якому прак-

Рис. 10. Першотравневий просп, 21. Профіль північно-західної стінки. На задньому плані – будинок по Першотравневу просп., 19. Помітне пониження ділянки у східний бік, рештки будинку руб. XVIII-XIX ст. та масив залишків валу фортеці (зліва). Вигляд з південного сходу.

точно не виявлено жодної знахідки. Товщина стародавнього горизонту тут не перевищувала 0,2-0,4 м, його давня денна поверхня залягала на рівнях – 1,7-1,9 м, а основа – на рівні – 2,0-2,1 м від «0» (рис.8:1). Похований ґрунт нижче підстилався суглинковим материком. На поверхні стародавнього горизонту збереглися залишки масиву валу, описаного нижче. Вірогідно, поверхня похованого чорнозему на цій ділянці зазнала руйнувань шляхом влаштування підчисток, спрямованих на досипання масиву валу, внаслідок ерозії тощо.

Для східної частини профілю (рештки будинку), між 22-м і 35-м м:
до 0,50-0,55 м – дерен і мішаний ґрунт з будівельним сміттям XIX-XX ст.;

з 0,50-0,70 м – цегляні стіни основи першого поверху будинку (рис.8:1).

Нижче будинок мав підвальний поверх, зі влаштуванням численних арок й аркових склепінь підвалу, шириною від 1,6 до 3,2 м. Про висоту цих арок та дверних проходів судити важко, через недостатню глибину котловану будівництва (прокопувався до рівня 3,9 м). Між 22-м і 25-м метрами профілю збереглися ділянки чорноземного заповнення підвалу, змішаного з битою цеглою від демонтажу будинку, суглинкові маси-

ви підсипок, появу яких важко ототожнити або зі спорудженням валу, або ж із формуванням заповнення погребу (рис.8:1; 9-10).

Масив валу Полтавської фортеці. Дослідженнями зафіксована первинна основа насипу валу фортеці «Нового» міста, складена з культурних сіро-чорноземних попелястих нашарувань роменсько-давньоруського часу, з окремими знахідками гончарного світлоглиняного посуду, розписаного рудими і червоними ангобами, рубежу XVII-XVIII ст. Цей масив зберігся на ширину 7,0-7,2 м, мав максимальну висоту близько 1,0 м (рис.8:1). Із західного боку вал досить круто, у вигляді незначної берми-уступу в 0,3-0,5 м, під кутом 40-45° обривався до рову, а зверху перекривався – із заходу – суглинковим материковим викидом з основи рову; зі сходу – вал підсипався масивами зчищеного з поверхні схилу плато чорнозему та, напевне, материковими викидами із рову, якщо вважати за такі скупчення суглинку біля внутрішньої основи валу, між 22-м і 25-м метрами профілю північно-західної стінки котловану (рис.8:1; 9).

Враховуючи збережену частину масиву похованого ґрунту під тілом валу, ширина останнього навряд чи перевищувала 9 м (рис.8:1), реконструйована його висота на час найбільш інтенсивних робіт з укріплення фортеці восени 1708 – навесні 1709 рр., вірогідно, не перевищувала 2,0-2,5 м. Проте, таку висоту не слід вважати за максимальну, адже з внутрішнього боку валу знаходилася схилова підчищена ділянка, з перепадом висот із напільним околom у 1,2-1,6 м. Зачисткою встановлена також наявність незначного уступу типу берми з напільного боку, хоча останній був засипаний суглинком під час поглиблення рову, швидше за все, у 1720-1730-х рр.

Рів. Дещо більше даних отримано про рів фортеці. Однозначно, що зафіксований наглядovими роботами рів був фортифікаційною спорудою першого десятиліття XVIII ст., зі слідами ремонтів у 1720-1730-х рр. Всі останні дані стосуються більше етапів знищення рову, перетворення його на проїжджу частину колишньої Велико-Петрівської вулиці, Келінського (пізніше – Інститутського) бульвару.

Зважаючи на описаний вище профіль перетину рову, наведемо параметрові характеристики цієї споруди. Ширина – по верху – 14-15 м, на глибині 3,7 м від сучасної денної поверхні – 7,5-8,0 м (рис.8:1). Крутизна стінок вверху: напільної зовнішньої – 35-40°, внутрішньої, від валу – 40-45°. Нижче 3-4-х метрів глибини рів «крутішав»: стінки його звужувалися спочатку до 7-ми, потім – до 4-х метрів, отримуючи ухил в 45-50°.

Більшого ухилу не витримували на час дощів місцеві суглинки. Рів прокопувався до рівнів 3,4-4,3 м від «0» (рис.8:1).

Отримані геодезичним бурінням дані щодо глибини рову мають два значення – 7,8 та 8,2 м, що цілком узгоджується із сучасними уявленнями про засоби захисної фортифікації козацької доби.

Зона пролягання рову через досліджену ділянку і його напрямок окреслені у плані за профілями стінок котловану та межами заповнення рову (рис.3:IV). Вона займала близько 20 відсотків території місця майбутнього будівництва, мала розміри 13-14x25 м. Рів перетинав південно-західну частину ділянки котловану у напрямку – з північного заходу на південний схід, під кутом 16-17° до смуги правобічних тротуарів (непарний ряд будинків) Першотравневого проспекту.

Для вивчення стратиграфії верхньої частини заповнення рову, до певної міри цікавими є дані, отримані у *південно-західному профілі* стінки котловану (рис.8:4:А-С), що перетинала напільний схил рову, не досягаючи його дна. Цей профіль мав протяжність 25,4 м. Посередині зверху та біля південного його краю перетинався перекопами новітньої ями від ремонту водопроводу і фундаментом будинку ХІХ ст. з погребом (рис.8:4). *Стратиграфічно* повздовжний перетин рову виглядав так:

0 0,10 м – асфальт;

0,10 – 0,20-0,25 м – прошарок щебеню;

0,20-0,25 – 0,50 м – пісок – підсипка асфальту 1970-х рр.;

0,50 – 0,65 м – цегляна вимостка тротуару початку ХХ ст.;

0,65 – 0,90 м – шар навезеного чорнозему кінця ХІХ – початку ХХ ст.;

0,90 – 0,95-1,00 м – суглинковий прошарок кінця ХІХ ст.;

1,00 – 1,40 м – мішаний ґрунт – рештки будівельної діяльності третьої чверті ХІХ ст.;

1,40 – 1,55 м – чорноземний горизонт денної поверхні початку ХІХ ст.;

1,55 – 2,50 м – чорноземне заповнення верхньої частини рову кінця ХVІІІ ст., з прошарками суглинку від будівельних робіт;

2,50 – 3,40 – мішаний суглинково-чорноземний ґрунт від закидання заглибини рову останньої третини ХVІІІ ст., з відповідними матеріалами, у вигляді уламків гончарного і фаянсового посуду, фрагментів скла (рис.8:4).

З північного краю профілю А-С, вздовж зовнішнього схилу рову, відзначені додатково ще два прошарки (задля наочності вказуються глибини від рівня сучасної денної поверхні):

1,5 – 1,8-2,0 м – шар суглинку, від ремонтних робіт з очищення рову у 1720-1730-х рр., в якому виявлена зотліла російська монета – «денга» часу правління Анни Іоаннівни;

1,8-2,0 – 2,3-2,5 м – мішаний суглинково-чорноземний ґрунт від замивання рову після подій оборони Полтави 1709 р., в т.ч. зі знахідкою дуже корозованої кулі від вогнепальної зброї – литого свинцевого виробу кулястої форми, діаметром 1,4 см (рис.98:5).

Певні додаткові факти отримані під час вивчення ділянки стінки з **південно-східним профілем** котловану (рис.8:3:С-D), що перетинала внутрішній схил рову (від валу), також не досягаючи його дна. Цей перетин, в силу наявності траншеї кабелю, був «відсунутий» на 0,5 м від південно-західного кута котловану (С) і мав протяжність 12,2 м (рис.8:3).

До глибини 1,2-1,4 м у зачистці відзначалися аналогічні, за стратиграфією з профілем стінки А-С, нашарування. Нижче лежав такий же тонкий шар чорноземного ґрунту денної поверхні початку ХІХ ст., вкритий вуглисто-попелястими включеннями, вірогідно, від пожежі одного з будинків на початку ХІХ ст. (рис.8:3:С-D).

З 1,4 м заглибина рову по черезно заповнювалася під кутами 45-50° з обох боків неширокими лінзами-«клинами» мішаних і суглинкових відкладень, зі знахідками другої чверті та кінця ХVІІІ ст., котрі фіксували спроби ремонту фортифікаційних споруд та інтенсивний і швидкий процес закидання рову.

Зі східного боку у профілі зачистки відзначена ділянка, протяжністю 3,5 м, зі збереженим шаром чорнозему стародавнього горизонту, з рівня якого і споруджувався рів (рис.8:3:від D). Вона залягала на глибині – 1,2-1,4 м від «0», маючи товщину 0,45-0,60 м, і підстилася материковим суглинком. До речі, у масиві похованого чорнозему виявлені кілька дрібних уламків стінок ліпних посудин скіфського часу.

Отже, стратиграфічно досліджена ділянка рову Полтавської фортеці в цілому відповідає результатам перетину того ж рову на Першотравневому проспекті, 3, розріз якого отриманий 1999 р. (Коваленко, Мироненко, Супруненко, 1999, с.74-75). Надзвичайно схожим є й характер верхньої частини заповнення фортифікаційної споруди (Там само, с.75, рис.2). Досліджена в 2007 р. ділянка укріплень знаходилася неподалік Мазурівської башти, входячи до так званого Мазурівського валу, що став головним фронтом облоги Полтави військами Карла ХІІ навесні 1709 р. (Іванюк, 1976, с.120). Відповідно, певна кількість знахідок нової епохи, описаних нижче, є наочним свідченням подій трьохсотрічної давності.

Таким чином, у ході досліджень 2007 р., на етапі стратиграфічних спостережень, у стінках котловану будівництва виявлені рештки: житлово-

господарського об'єкту давньоруського часу (прирізка 1), господарської ями цієї ж доби, вивчалися залишки фортифікаційних споруд початку XVIII ст. – рову і валу, поховання першої-другої чверті XVIII ст. та деякі новітні об'єкти рубежу XVIII-XIX ст.

Далі подається опис археологічно досліджених об'єктів у розкопах I, II та III. Описи перекопів XIX-XX ст. та залишків споруд цієї епохи не наводяться.

Розділ 4. РОЗКОП I

Загальна характеристика

Закладений у північно-східній частині котловану будівництва (рис.3:І), мав розміри – 7х16 м (з яких більше третини площі займали перекопи та погребі). Досліджена площа – понад 110 кв. м (рис.3:І; 11; 22-23). Підпрямокутна конфігурація розкопу і розміри зумовлювалися зоною залягання збережених культурних нашарувань та наявністю археологічних об'єктів (рис.11)*. Помітною особливістю місця розташування розкопу I було його розміщення на схилі, над уступом з обривом, утвореним розгорнутими нашаруваннями валу фортеці перед забудовою Інститутського прорізу. Практично всі нашарування мали у перетині досить помітний нахил у північно-східний бік, в межах 0,7-0,8 м.

Стратиграфія. Стратиграфічно розкоп I був забезпечений ділянкою профілю південно-східної стінки котловану, протяжністю понад 16 м (рис.3:І). Опис стратиграфічної ситуації поданий за центральною частиною отриманого перетину (рис.11:1: *профіль А-В*):

0 – 0,20 м – шар чорноземного дерну;

0,20 – 0,75 м – чорноземний шар з будівельними рештками ХІХ ст., з рівня поверхні якого впущений водопровідний колодязь першого полтавського водогону 1904-1909 рр. (рис.11:2; 16-17);

0,75 – 1,70 м – чорноземний, із незначними суглинковими домішками, шар від розгортання масиву рову та наведення родючого чорнозему у другій половині ХVІІІ – на початку ХІХ ст. (рис.11:1); з рівня поверхні

---

* У межах розкопу застосовувався власний відлік глибин знахідок та об'єктів, що відліковувалася від «0'» – тимчасового репера, яким користувалися до отримання проектною документації по котловану. Пізніше цей тимчасовий репер був пронівельований від загального «0», що застосовувалася для розкопів II і III. Він виявився розташованим нижче «0» на 0,90 м, відповідно – північно-східний кут котловану мав пониження близько -1,70 м (рис.11:1: А-В).

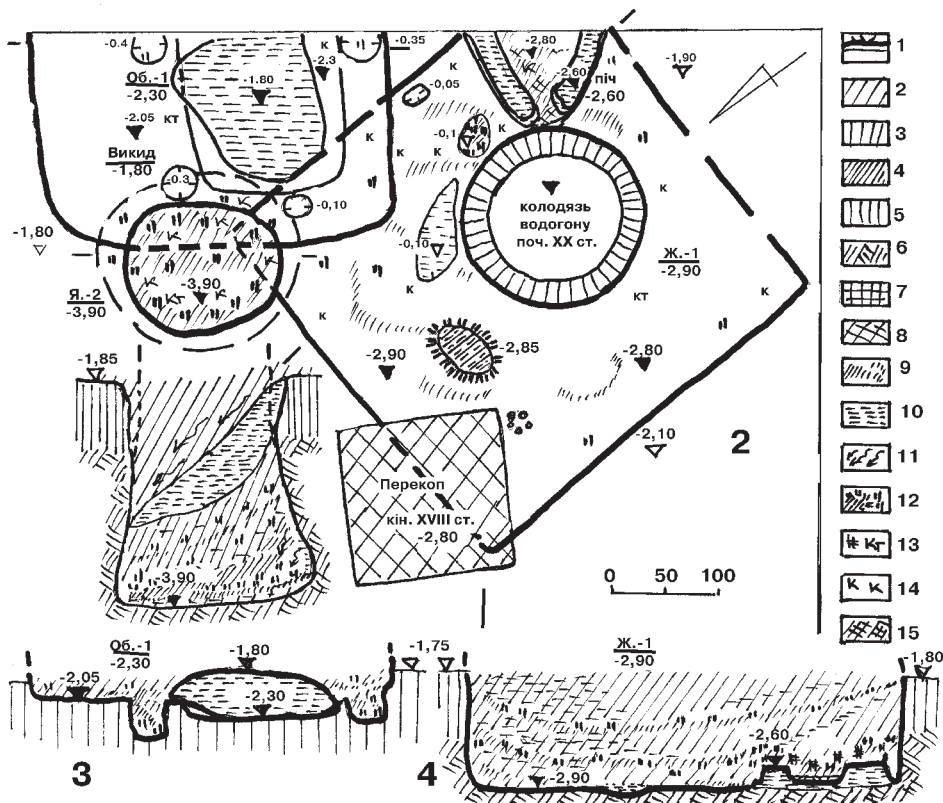
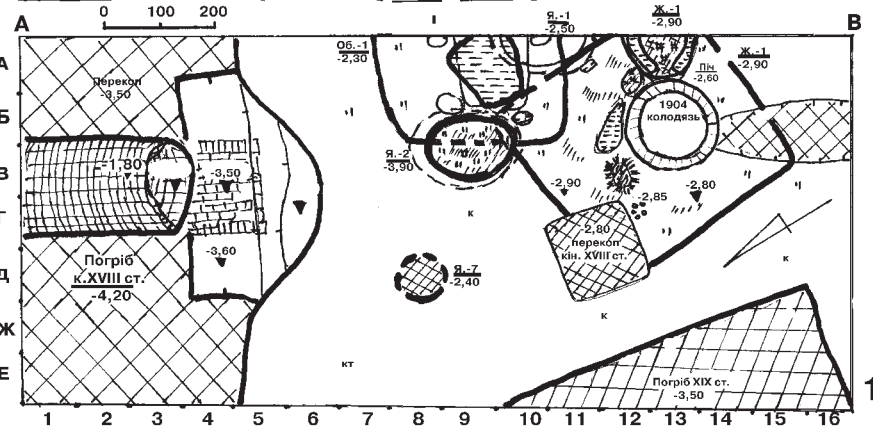
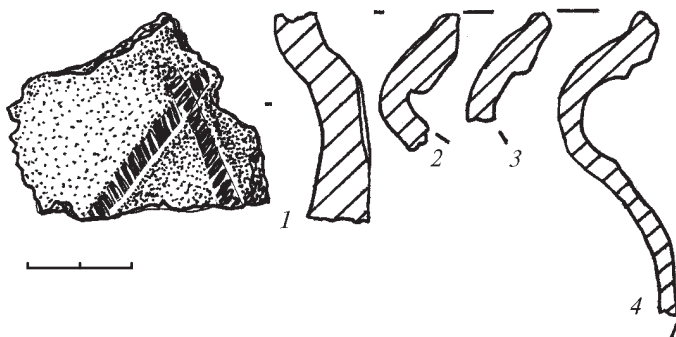

Рис. 12. Розкоп I.
Яма 2. Фрагменти
ліпного роменського
і гончарного посуду
XI ст.

цього шару впушені кілька ям XIX – початку XX ст., зокрема, нижче описана яма 1;

1,70 – 2,00-2,10 м – чорноземний культурний шар XII-XIII – кінця XVII – початку XVIII ст. (рис.11:1); його поверхня місцями вкрита вугли-
нами, тонкими лінзочками попелу майже на всьому протязі отриманого
перетину;

2,10 – 2,70 м – похований стерильний чорнозем, що потовщувався
внаслідок ерозійних процесів у північно-східний бік, у напрямку Мазу-
рівського яру і вибалку-узвозу; з рівня стародавнього горизонту та осно-
ви попереднього культурного шару впушені всі роменсько-давньоруські
об'єкти, досліджені у розкопі;

з 2,70 м – помітний місцями тонкий прошарок передматерика, сіро-
коричневого суглинку (2-5 см);

з 2,75 м – материк – палевий суглинок (рис.11:1).

Планіграфія (рис.11:2). Охоплена розкопом ділянка належала до над-
схилля плато корінного берега. Тому у північно-східний бік здебільшо-
го потовщувалися всі баластні нашарування, починаючи від часу фіна-
лу пізнього українського середньовіччя.

У розкопі відзначене скупчення залишків двох – житлової і госпо-
дарської – споруд роменської культури та давньоруського часу – житло
1 та об'єкт 1. Поряд із ними виявлена давньоруська господарська яма 2

Рис. 11. **Першотравневий просп, 21.** Розкоп I. План, профіль
південно-східної стінки (А-В) (1), виноска із археологічними об'єктами (2),
перетин господарської споруди – об'єкту 1 (3), профіль житла 1 (4).

Умовні позначення: 1 – дерен; 2-4 – чорноземні культурні нашарування та заповнення;
5 – похований чорнозем; 6 – материк; 7, 8 – перекопи, будівельне сміття; 9 – попіл;
10 – суглинок, глина; 11 – затьоки; 12 – рештки вогню і вогнищ; 13 – печина
та кістки тварин; 14 – фрагменти кераміки; 15 – глинобитні випалені черені печей.

Рис. 13. Розкоп I. Об'єкт 1 – господарська споруда під час розчистки. З північного заходу. У перетині і плані добре помітний масив суглинкового викиду з ями 2.

(рис.11:2; 16; 22). Північно-східна частина розкопу була перерізана потужним перекопом погребя XVIII ст., можливо, пов'язаним із функціонуванням фортечного господарства, глибиною до 4,2 м, в якому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. влаштували вхід до капітального муrowаного *льоху*, використовуючи, певно, існуючий прохід до підземних ходів (рис.11:1; 95). Цей льох описаний вище, у вступній частині, тому обмежимося найкоротшим викладом результатів досліджень щодо влаштування входу до останнього, простеженого внаслідок робіт.

Вхідний коридор льоху, викладений цеглою на вапняному розчині (глибина верху – 1,8 м, дна – 3,6 м) (рис.3:V; 11:1), розміщувався в підтрапецієподібній у плані ступінчастій заглибині, орієнтованій майже у широтному напрямку, розміром 2,5 x 4,3 м. В основі він мав прямокутне, вистругане у материковому ґрунті, приміщення, розміром 1,2 x 4,3 м, вірогідно, обшите дошками. По вісі муrowаного коридору долівка заглибленого простору була акуратно вимощена цеглою на глибині 3,50-3,60 м від «0» (рис.11:1). До вимостки вели дві сходинки, край нижньої також закріплювався цеглою на глиняному розчині. Розміри цих сходинок становили – 0,5 x 4,0 та 0,6 x 2,5 м, глибина – 2,90 та 3,20 м. Влаштування такого входу передбачало побудову над ним якоїсь покрівлі, перекритої шаром дерну, встановлення масивних дверей тощо. Зазначимо, насамкінець, що рештки льоху займали третину площі розкопу у квадратах 1-6 А-3 (рис.11:1).

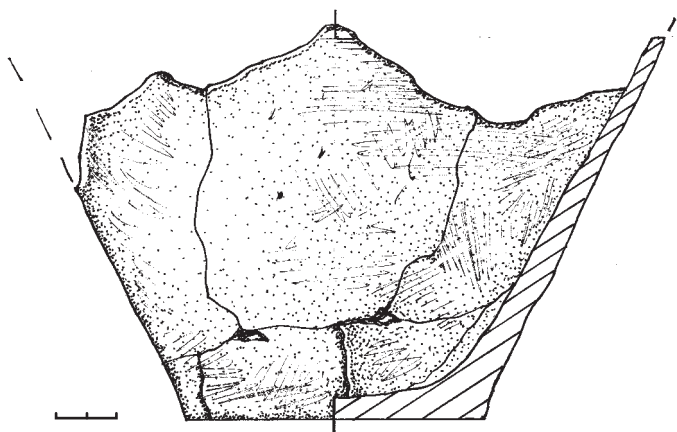

Рис. 14. Розкоп I. *Яма 1*.
Нижня частина ліпного
роменського горщика
із заповнення.

Інший *погріб*, більш простої конструкції, виструганий у материку лопатами і заглиблений до 3,5 м від «0'», спорудили у XIX ст. Він мав прямокутну форму, розміри не встановлені. Південно-східний кут погребі займав квадрати 10-16 Д-3 (рис.11:1). Деякі з виявлених у заповненнях обох льохів новітніх знахідок описані в кінці роботи.

Житло 1 частково перекривалося заглибиною давньоруської господарської споруди – об'єкту 1, а материковий викид з давньоруської ями 2 ліг посеред решток згаданої господарської споруди (рис.11:2; 13; 22). Таким чином, отримані чіткі стратиграфічні маркери для датування об'єктів.

Зауважимо, що житло 1 перебивав колодязь водогону, а його північно-західний кут – сміттєва яма-перекоп кінця XVIII ст., доведена до глибини 2,8 м від «0» (рис.11:2; 16-17).

У кв. 8 Д виявлений і зовсім новітній об'єкт – геодезична, пробурена у 1999 р., яма (*яма 7*), діаметром 0,7 x 0,8 м, про яку варто згадати лише одне: вона зафіксувала наявний на час розкопок рівень підземних вод на цій ділянці, що у листопаді 2007 р. становив 8,2 м від денної поверхні (рис.11:2).

Досліджені об'єкти

Яма 1 (сміттєва, першої половини XIX ст.) виявлена під час зачитки стінки котловану, у східній частині розкопу, у квадратах 9-11 А (рис.11:1-2). Досліджувалася у нашаруваннях козацького і роменсько-давньоруського часу, до рівня похованого чорнозему, з рівня 0,9-1,0 м від «0'» на всю глибину. Мала в плані круглу форму, діаметр на рівні вияв-

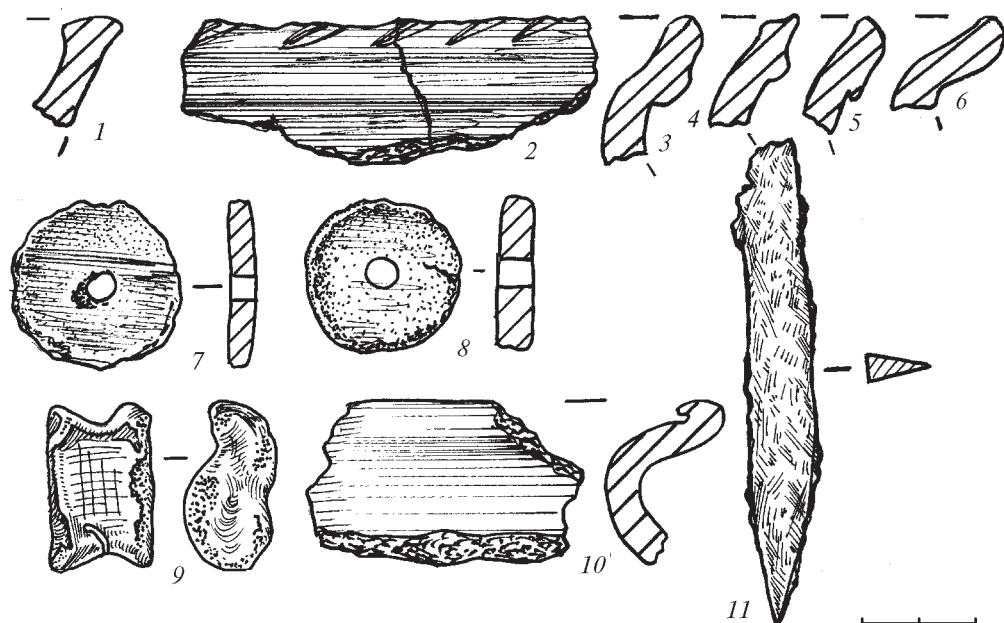

Рис. 15. Розкоп I. Об'єкт 1 – господарська споруда. Знахідки.
1-8, 10 – кераміка; 9 – кістка; 11 – залізо.

лення – 1,7 м, по дну – 1,90 м, трохи розширені до рівного дна і скруглені в основі стінки, глибину – 2,5 м (рис.11:1).

Яма була заповнена сіро-чорним чорноземом, зі сміттям та кухонними відходами, мала прошарки затьоків, в основі – шар вуглин (рис.11:1). Чітко датувалася уламками пляшкового скла, фаянсу, з-поміж яких виявився фрагмент західноєвропейської тарілки із датою – «1852».

Знахідки. З-поміж новітніх матеріалів, у нижній частині вмісту ями трапився перевідкладений розвал нижньої частини ліпного горщика з ледве вираженим утором, на плоскому дні, який належить посудині *роменської культури* (рис.14).

Яма 2 (господарська, давньоруська, рубежу XI-XII ст.) виявлена за прямою просіву, на рівні основи нашарувань кінця XVII – початку XVIII ст., у східно-центральної частині розкопу, квадратах 8-10 Б-В (рис.11). Досліджувалася у шарі похованого чорнозему і материка, з рівня 1,7-1,8 м від «0'» (рис.11:2), або більше, ніж на три чверті глибини. Мала в плані овальну форму, видовжену за віссю – північний схід – південний захід, діаметр на рівні виявлення – 1,2 x 1,5 м, по дну – 1,7 x 2,0 м, розширені дзвоноподібно до вирівняного, проте нахилоного у східний бік, дна,

Рис. 16-17. Розкоп I. Яма 2 і житло 1.
З північного сходу та південного заходу.

скруглені в основі стінки, глибину від рівня «0'» – 3,9 м (рис.11:2). Відповідно, глибина від рівня впуску становила – 2,2 м.

Яма у верхній частині була заповнена майже однорідним сіро-чорним чорноземним роменсько-давньоруським культурним шаром, підстеленим потужною, сповзлою навскіс, лінзою материкового суглинку, що позначала викид з однієї із сусідніх, не виявлених поза межами розкопу, ям. Поверхня цього викиду мала сліди затьоків, була надто ущільненою внаслідок довготривалого стікання талих вод. Нижня частина заповнення містила світло-сіро-коричнюватий чорнозем, зі значним вмістом попелу, прошарками, а нижче – лінзами попелу й вуглин, підстелений в основі суглинковим затьоком. Дно мало сліди випалювання соломою (рис.11:2; 16-17). З ями походять певні керамічні матеріали.

Знахідки. У верхній частині заповнення, над суглинковою лінзою (глибина 2,50-2,80 м) виявлені виразні матеріали роменської культури і давньоруського часу. До роменських належить фрагмент стінки ліпного горщика з орнаментом, нанесеним відбитками гусеничного штампу (рис.12:1). Давньоруська гончарна кераміка представлена добіркою

уламків, що датуються таким чином: до рубежу *X-XI ст.* належить фрагмент вінця горщика з комірцевим манжетом ззовні (рис.12:2); до *середини XI ст.* – уламок вінця з манжетом під зрізом із зовнішнього боку (рис.12:3); *рубежу XI-XII ст.* – фрагмент верху з пережитком манжета під зрізом ззовні, валикоподібними потовщеннями (рис.12:4).

У заповненні знайдені також шматки металургійних та керамічного шлаків.

За наявними матеріалами, яма датується рубезем *XI – XII* чи початком *XIII ст.* Яма перебивала північно-західну частину заглибини господарської споруди (об'єкта 1) і північно-східний кут роменського житла 1, тобто, виявилася найпізнішою серед цих об'єктів. Останнє підтверджує й розміщення викиду з ями 2, що ліг безпосередньо на схід від неї, у котлован господарської споруди (об'єкта 1) середини – другої половини *XI ст.*, компактним, підтрапецієподібним у плані, скупченням-масивом, розміром 1,15 x 1,50 м і потужністю 0,5 м (рис.11:2; 13; 22).

Господарська споруда – об'єкт 1 (давньоруська, другої половини *XI ст.*), виявлена в центральній-східній частині розкопу, у квадратах 7-11 А-Б (рис.11:1, 2; 13).

Досліджувалася з глибини 1,75-1,80 м від «0», «пляма» зачищена на рівні похованого ґрунту (рис.11:2). Впущена зі стародавньої денної поверхні (рис.11:1: *профіль стінки*).

Розміри виявленої половини заглибини під основу споруди: ширина – 3,25 м; вірогідна довжина – 3,30-3,40 м, збереглася на 2,05 м; глибина – 2,30 м від «0», або 0,50 – 0,55 м від рівня похованого ґрунту. Близько половини споруди з південно-східного боку не досліджувалося, адже «виходила» поза межі котловану, західний кут – незначно перекривав котлован роменського житла 1 (рис.11:2; 13). Об'єкт був орієнтований кутами за сторонами світу. Гіпотетично, його площа могла становити від 8-9 до 10-11 кв. м.

У плані заглибина від споруди мала підпрямокутну форму, з незначно скругленими кутами, стінки, влаштовані у похованому ґрунті, що ледь звужувалися донизу і переходили у вирівняне втопане дно на рівні 2,00-2,05 м від «0», або 0,20-0,25 м від поверхні стародавнього горизонту (рис.11; 13). У центрі, зі зміщенням до півдня, був влаштований підпрямокутної форми котлован, з виявленими розмірами 1,5 x 1,6 м, навколо якого встановлювалися стовпчики. Збереглося чотири ямки від них – ближче до кутів та, вірогідно, посередині котловану (рис.11:2, 3). Отже, стовпчиків могло бути 6. Діаметри округлих ямок від стовпів – від 0,20 x 0,25 до 0,35 x 0,40 м, їх глибина – 0,10-0,40 м.

Внутрішній котлованчик споруди був перекритий суглинком масиву викиду з ями 2, товщиною до 0,5 м (рис.11:2, 3; 13). Заповнення по краях – чорноземне, попелясте, зі вмістом вуглин.

За розмірами і формою, наявністю внутрішньої ямки-заглибини, рештки приміщення атрибууються як залишки господарської приземистої споруди, з низькою похилою і легкою покрівлею, що була зведена за давньоруського часу.

Знахідки. У нижній частині заповнення господарського об'єкту, на глибині до 2,30 м від «0'», виявлені фрагменти вінець гончарних горщиків з манжетами під зрізом із зовнішнього боку, характерні для *середини XI ст.* (рис.15:2-5; 24). До цього часу належать, певно, й уламок лезової частини залізного ножа (рис.15:11; 24:11), і частина рогу зі слідами пиляння та рубання (рис.24:10). Біля котлованчика всередині об'єкта знайдений фрагмент вінця ліпної миски з горизонтальним широким зрізом, бортиком зсередини і невеликою закраїною ззовні, що належить до *скіфського часу* (рис.15:1; 24:1).

Об'єкт розглядається як залишки давньоруської господарської споруди *другої половини XI ст.* А знахідки XII ст. з культурного шару над її рештками, виявлені на глибині 1,30-1,50 м, впевнюють у такому висновку. До них належать: фрагмент вінця гончарного горщика з валикоподібним потовщенням (рис.15:6), керамічні пряслиця, обточені у вигляді кружалець зі стінок гончарних горщиків, із просвердленими по центру отворами (рис.15:7-8; 24:7-8). Вірогідно, до XII ст. належить й астрагал з кістки кози або вівці, на випуклій і боковій поверхнях якого нанесений прокреслений орнамент у вигляді сітки (рис.15:9; 24:9).

Житло 1 (північно-західне, руб. X-XI – I-ї пол. XI ст.), виявлене в південно-східній частині розкопу, у квадратах 9-15 А-Д (рис.11; 16-17; 22). Досліджувалося з глибини 1,75-2,10 м від «0'», «пляма» зачищена на рівні похованого ґрунту, частково – материка. Впущене з рівня схилу стародавньої денної поверхні, вірогідно, з глибини 1,6-1,8 м від «0'» (рис.11:1: *профіль перетину*).

Розміри котловану заглибленого в ґрунт житла такі: довжина – 4,00 м; ширина – 4,05 м; глибина – 2,80-2,90 м від «0'», або 1,0-1,1 м від рівня похованого ґрунту. Близько чверті котловану з південно-східного та північно-західного кутів знищені перекопами, в т.ч. частина печі, центральна частина – колодязем водопроводу початку XX ст., невелика площа з північного сходу незначно перекривалася заглибиною давньоруської господарської споруди 1 (рис.11:2; 13; 17).

У плані котлован житла мав квадратну форму, стінки у похованому ґрунті і материка майже під прямим кутом опускалися донизу і переходили у вирівняне дно, з невеликим нахилом в бік Мазурівського яру, на 0,06-0,10 м (рис.11:2). Розміри житла становити 4,00 x 4,05 м, площа – 16,2 кв. м. Орієнтований котлован стінками за сторонами світу, вхід, імовірно, знаходився із західного боку, де під перекопами на рівні материка вже не був простежений.

У південно-східному куті житла виявлені рештки основи *печі* овально-підтрикутної в плані форми. Цей досить зруйнований глинобитний опалювальний пристрій (рис.11:2; 16) зберігся північно-західною частиною звуженого напівовального останцевого підвищення, виліпленого із принесеного ззовні суглинку, на незначній глиняній підсипці в основі. Піч мала розміри – 0,85 x 1,40 м, висоту – 0,20-0,25 м від рівня підлоги та відносно «0'» – 2,60 м. Рештки череня збереглися погано – окремими шматками, через перекоп траншеї водогону над піччю (рис.11:2, 4). У масиві череню відзначені лише окремі конкреції. Цікавою особливістю влаштування печі було надто вузьке устя, шириною 0,25 м, розташоване з північно-західного боку. Можливо, останнє розширювалося вище, у масиві конструкції стінок печі? (рис.11:2).

Поряд, з північно-східного боку, виявлена овальної форми передпідна ямка, розміром 0,30 x 0,35 м і глибиною 0,10 м, орієнтована за довгою віссю печі. Ця ямка була заповнена щільним шаром попелу і вуглин (рис.11:2; 16). Майже впритул до неї, також з південно-східного боку, знаходилася ще одна видовжено-овальна заглибина, у подібній орієнтації, розміром 0,20-0,30 x 1,00 м і глибиною 0,10 м, замазана глиною білопалевого кольору (рис.11:2).

Ближче до північної стінки котловану розчищений овальної форми незначний виямок, розміром 0,4 x 0,7 м і глибиною 0,05 м, дно якого було випалене до червоно-коричневого кольору (рис.11:2; 16-17), а заповнення складав ущільнений попіл і вуглини від трісок дерева. За 0,4 м на захід від нього розміщувалося кругле за формою скупчення з п'яти маленьких ямок від кілочків, діаметром 2,5-5,0 см, що утворювали овал, діаметром 12x14 см. Обидва долівкові об'єкти варто розглядати як місце встановлення «пристрою» для освітлення – найпростішої скалки, утримувач якої кріпився (вставлявся) поміж кілочків, а жар від просаленої гілочки-скалки спадав у заглибину на долівці житла.

Стосовно характеру конструкції дослідженої житлової споруди, можна припустити, що маємо справу із залишками зрубу, поставленого з певним відступом від бортів котловану. До такої інтепритації схиляє ряд фактів. По-перше, відсутність в межах котловану достатньої кількості

стовпових ямок (їх виявлено лише дві, вздовж східної стінки котловану), яка б свідчила про каркасно-стовпову конструкцію. По-друге, опалювальний пристрій впритул примикав до східної і південної стінок котловану, що, в свою чергу, унеможливило розміщення всередині котловану несучої конструкції. З огляду на ці особливості, цілком логічним постає питання про характер визначення конструкції будівлі та призначення стовпових ямок, розташованих біля східної стінки. Практично аналогічна ситуація розглядалася Ю.Ю.Моргуновим (хоча і для дещо пізнішого часу), за матеріалами розкопок посаду городища в ур. Сампсонієв Острів на Середній Сулі. Так, у житловій споруді С-6 опалювальний пристрій впритул примикав до стінок котловану. А, практично, посередині східної стінки були розміщені дві стовпові ямки, функціональне призначення яких виявилось не до кінця зрозумілим. На думку Ю.Ю.Моргунова, ямки – це рештки каркасно-стовпової підпірної обшивки земляних стінок котловану, над яким розміщувався зруб (Моргунов, 2002, с.63-64). Подібна ситуація з наявністю «неповного набору» стовпових ямок у котловані житла простежена і під час досліджень на Липинському селищі, обшивка котловану якого складалася з горизонтальних дошок, котрі в деяких місцях були закріплені стовпчиками (Енукова, 2007, с.24, рис.107, 109). Для домобудівництва роменської культури подібна схема відзначена у житлі № 5 Опішнянського городища О.В.Сухобоковим та С.П.Юренко (Сухобоков, Юренко, 199, с.18-20, рис.9). Така ж обшивка внутрішнього обсягу котловану зафіксована в житлових спорудах, досліджених у Полтаві в 1998 р., зокрема, це стосується житла № 17 розкопу 11 (Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с.68-71, рис.33).

За такої ситуації, цілком зрозумілим є призначення виявлених під східною стінкою котловану двох стовпових ямок від опор, що мали видовжені форми, розміри 0,1 x 0,2 та 0,15 x 0,22 м, глибину 0,05-0,10 м від рівня дна (рис.11:2). Вони слугували основою стовпчиків від дерев'яної обшивки східної стінки котловану, до якої у південно-східному кутку впритул примикала піч, котра і заважала «замкнути» обшивку заглибленого в ґрунт житла в цьому місці. Вірогідно, що таке конструктивне рішення використане для південної стінки котловану, яка, на жаль, виявилася надто пошкодженою колодязною ямою початку ХХ ст.

Отже, описані вище залишки житлової споруди належать заглибленій в ґрунт будівлі, зі зрубною конструкцією стін, що розміщувалися поза межами котловану. Котлован житла мав додатково дощату обшивку внутрішнього простору (рис.99).

За розмірами котловану, його формою, наявністю печі і решток опалювального пристрою, рештки приміщення атрибууються як залишки

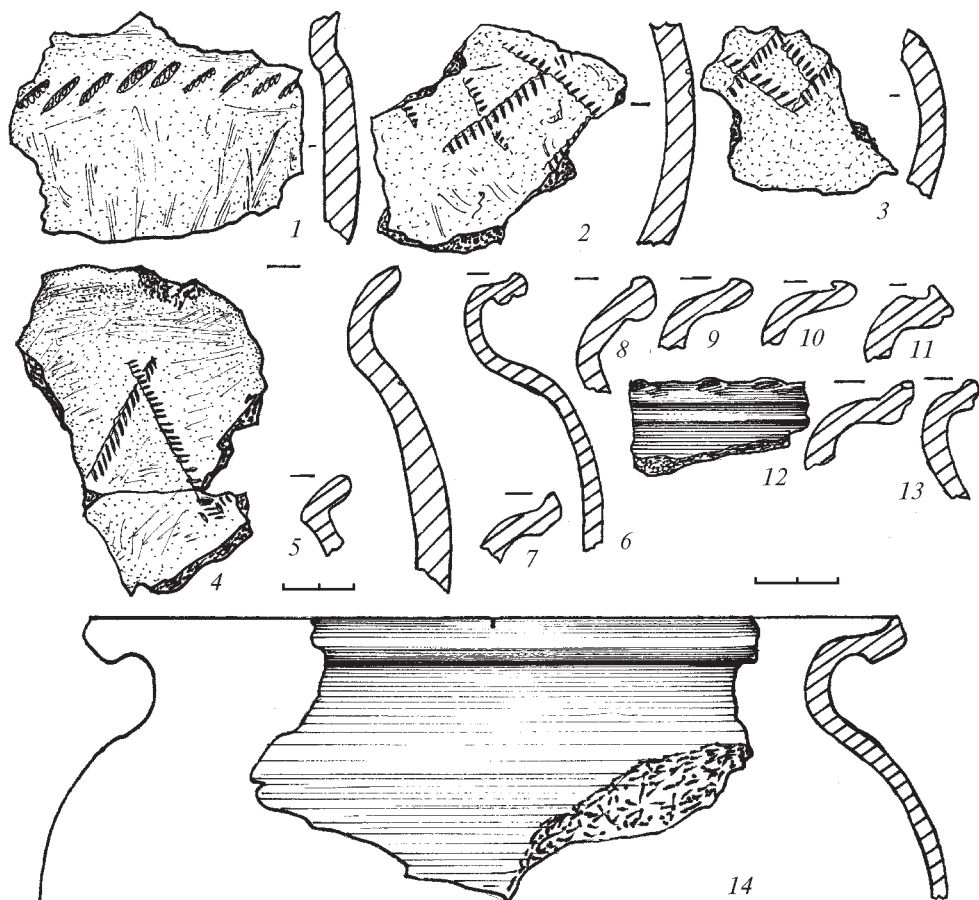

Рис. 18. Розкоп I. Житло I. Фрагменти ліпного і гончарного посуду.

заглибленого в ґрунт напівземлянкового житла зрубної конструкції пізньороменського часу.

Характер заповнення котловану. Заповнення було здебільшого однорідним у всій південно-західній частині, у верхньому прошарку – чорно-сірим чорноземним, з окремими вуглинами, уламками ліпного роменського і гончарного давньоруського посуду (рис.11:4). Нижче ці культурні нашарування підстилися тонкими прошарками попелу та вуглин від горілих конструкцій стелі і даху, а під ними – вміст заповнення темнішав – від сіро-чорного до чорного кольору, був надто збагачений попелом. В основі котловану збільшувалася і кількість вуглин. На рівні 2,50 м від «0'» це заповнення підстиалося шматочками обгорілих плах і численними вуглинами, позначаючи в основі (2,6-2,7 м) шар дру-

гої долівки за час існування житла. Вона мала тонкі натопти суглинку й чорнозему, попелясті лінзи, включення вуглинок. Наступний долівочний шар на дні житла (перший) лежав на рівні 2,85-2,90 м від «0'». Він був тонший, більш щільний, складався з попелу й вуглин і вкривав дно житла тонкою кірочкою (рис.11:4; 17). Саме з його рівня простежувалися описані вище внутрішньожитлові об'єкти.

Північно-східний кут житла мав аналогічну стратиграфію, проте відрізнявся зверху переважанням змішаного із ґрунтом суглинку над чорноземом у заповненні (рис.11:4).

Знахідки. Представлені уламками ліпного роменського та кружального давньоруського посуду, що залягали переважно на глибині 2,60-2,80 м. Серед роменських – типові вінця ліпних посудин з S-подібним профілюванням, орнаментовані легкими насічками по зрізу, зигзагом, X-подібними чи косими відбитками, у вигляді ромбу – подвійного зигзагу, нанесеними гусеничним штампом на плічках (рис.18:1-5). Є й фрагмент приденної частини горщика з відбитком тканини простого полотняного переплетення (*визначення Маєвської С.В.*).

Серед давньоруських гончарних керамічних уламків із заповнення житла – вінця з манжетами, у т.ч. – з насічками по зрізу (середина XI ст.) (рис.18:6-7, 12-13, 14), та із вираженими валиками вздовж зрізу – XII ст. (рис.18:8-11) Останні походять з північно-східного кутка житла, з просіву над господарською ямою 2.

У заповненні котловану також виявлені численні грудочки ковальських залізних шлаків.

Залишки заглибленого у материк приміщення інтерпретуються як рештки напівземлянкового пізньороменського житла *рубезу X-XI – першої половини XI ст.*

Розділ 5. РОЗКОП II

Загальна характеристика

Розміщувався у південно-західній частині котловану будівництва (рис.3:II), мав розміри – 12x13 м (з яких половина площі включала перекопи та частину рову), тому під час наглядових робіт умовно був розбитий на дві частини – відповідно, розкоп II – 5,5x7,5 м, площею понад 41 кв. м, та прирізку 1 під північно-західною стінкою над кутом житла № 7 і похованням 1 – 1,5x4,5 м, площею близько 7 кв. м, розділені між собою перекопом та фундаментом стіни будинку ХІХ ст. (проміжок 1,2 м).

Був закладений під час завершення вибирання решток цегляного будинку рубежу ХVІІІ-ХІХ ст. над фортечним ровом та залишками на шарувань валу. Його розміри зумовлювалися межами зони залягання збережених археологічних об'єктів (рис.19).

Стратиграфія. Стратиграфічно забезпечений ділянкою зачищеного профілю північно-східної тимчасової стінки котловану, протяжністю 9 м (рис.19:1), з широтних боків обмеженої заглибинами двох перекопів кінця ХVІІІ-ХІХ ст. Опис стратиграфічної ситуації поданий за частиною отриманого профілю перетину, прилеглою до розкопу (рис.19:1: *профіль дзеркальний*).

0 – 0,10 м – шар дерну;

0,10 – 0,35-0,75 м – чорноземний шар з будівельними рештками ХІХ ст.;

0,35-0,75 – 1,20-1,24 м – мішаний суглинково-чорноземний, більше материковий шар викиду з рову початку ХVІІІ ст. (рис.19:1; 20);

1,20 – 1,26 м – глиняна долівка житлової споруди кінця ХVІІ ст. (рис.19:1; 25);

1,20-1,26 – 1,30 м – чорноземний, ерозований наприкінці ХVІІ ст. (?) і підчищений зверху, на початку ХVІІІ ст., культурний шар, з рештками життєдіяльності роменсько-давньоруського часу;

1,30 – 1,70-1,90 м – чорноземний похований стерильний ґрунт;

з 1,70-1,90 м – материк – палевий суглинок (рис.19:1:А-В; 20).

Планіграфія (рис.19:2). Досліджувана розкопом ділянка належала до надсхилля плато корінного берега. З північно-західного боку культурні нашарування і похований ґрунт були трохи підрізані при спорудженні укріплень – до рівня 1,20-1,24 м від «0».

Розкоп розкрив скупчення решток чотирьох житлових та господарських споруд роменської культури і давньоруського часу, які отримали назви «житла» 2, 3, 4 і 5. В одному з них – житлі 3, виявлені дві господарські ями, відповідно, ще на початку зачистки профілю перетину (рис.20), вони мали умовні позначки – ями 3 та 4 (рис.19:2).

За планіграфією чітко помітна однакова просторова орієнтація «жител» 2 і 5, – за довгою віссю, – північний захід – південний схід, як виявилось у процесі досліджень, пізньороменських напівземлянки та господарської споруди, що, вірогідно, складала комплекс однієї господи (рис.19:2).

Житло 5 перебивалося котлованом підкліту давньоруської житлової споруди 4, а східна стінка останнього і південна частина роменської господарської споруди – «житла» 2 – незначно – більш пізньою господарською частиною давньоруського житла 3 (рис.19:2).

Зауважимо, що через центр розкопу, за довгою віссю – з північного заходу на південний схід, нашарування всіх епох перетинав фундамент мурованого цегляного будинку ХІХ ст., доведений до рівня залягання дна роменської напівземлянки – житла 5 – 2,65-2,70 м від «0» (рис.19:2; 38).

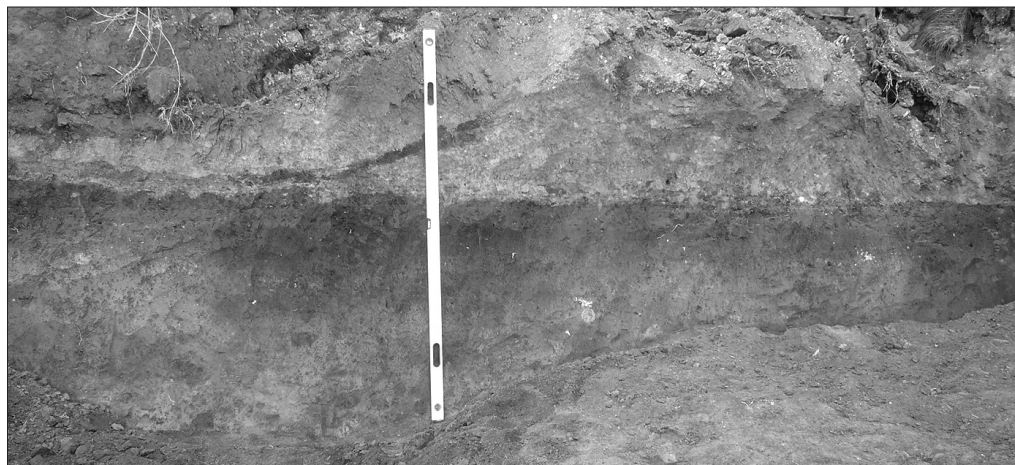
Житлово-господарські об'єкти

«Житло» 2 (пізньороменське, кінець Х – початку ХІ ст.), виявлене в північно-східному кутку розкопу, у квадратах 1-4 А (рис.19:2). Досліджувалося з глибини 1,24 м від «0»* (з-під шару долівки ХVІІ ст.), «пляма» заповнення зачищена на рівні збереженої поверхні похованого ґрунту. Впущене з рівня стародавньої денної поверхні над схилом пагорба, вірогідно, з глибини, що на разі б мала отримати значення нівелювання в 1,05-1,10 м від «0» (рис.19:1: *профіль стінки*).

Розміри виявленої частини заглибини під основу споруди такі: довжина – 2,6 м; збережена ширина – 0,30-0,75 м; глибина – 1,95 м від «0», або 0,85-0,95 м від рівня похованого ґрунту. Більша частина котловану зі східного боку знищена старим і сучасним будівельним перекопами, південна – незначно перекривалася заглибиною давньоруського житла 3 (рис.19:1-2).

* Тут і далі всі рівні глибин, крім випадків, зазначених у тексті окремо, наводяться від репера – «0», з абсолютним значенням у Балтійській системі висот – 154,11 м.

Рис. 20. Розкоп II. Профіль зачистки А-В.
Зверху – масив суглинку в основі валу, нижче – долівка житла кін. XVII ст.,
підстелена культурним шаром і похованим чорноземом.
В останньому помітний профіль перетину котловану
житла 3 та господарської споруди («житла») 2 з північного сходу.

У плані котлован «житла» 2 мав прямокутну форму, материкові стінки незначно звужувалися донизу і переходили у вирівняне материкове дно (рис.19:1-2). Довжина котловану по дну – 2,25 м, реконструйована ширина могла становити близько 1,8-2,1 м. Орієнтований цей котлован за довгою віссю з північного заходу на південний схід. Посеред заглибини, поряд зі збереженою повздовжньою стінкою, відзначена майже кругла неглибока стовпова ямка, діаметром 0,35 x 0,45 м і глибиною 0,20 м, зі скругленим дном. Зважаючи на розташування коротковісового ряду стовпів, незначні розміри котловану (корисна площа, орієнтовно, не більше 4,5 кв.м), відсутність слідів печі, рештки споруди варто розглядати як залишки господарського приміщення пізньороменської культури.

Із західного боку, поряд з південно-західним кутом споруди, на рівні 1,30 м від «0», простежена незначна заглибина від влаштування *входу* – завдовжки 1,15 м та шириною 0,10-0,15 м, яка дещо виступала поза межі котловану (рис.19:2).

Характер заповнення. Заповнення котловану було однорідним, чорноземним. Верхня частина вмісту відзначалася значно більшою щільністю та запливами від просочення талих вод, в основі щільність ґрунту меншала; на дні, поряд зі стовпвою ямкою та в ній, а також ближче до південно-західного кутка, виявлені дрібні вуглини (рис.19:1). Прослід-

Рис. 21. Розкоп II. Робочий момент, початок досліджень котловану *житла 3*.
В.С.Полана, О.В.Сидоренко, М.О.Радченко та В.О.Петров.

кований також тонкий суглинковий втоптаний прошарок (0,2-0,3 см) на долівці.

Знахідки. У заповненні котловану споруди знаходилися поодинокі фрагменти ліпної та гончарної кераміки, кілька кісток тварин, в т.ч. шийний хребець кози або вівці, окремі вуглини. Серед знахідок – типові уламки вінець ліпних роменських горщиків зі скошеними вправо відбитками гусеничного штампю на зрізі (рис.29:1,3-4). Відмітимо вінце ліпного горщика з комірцем-манжетом ззовні під зрізом (рис.29:2), уламок плічка ліпного горщика, прикрашеного горизонтальним рядом косих хрестів (рис.29:5), фрагмент масивного ліпленого пічного противня або жаровні. Зауважимо, що ліпний горщик із манжетом є прикладом наслідування роменськими майстрами виробів давньоруської керамічної традиції, вірогідно, посуду, який вони добре знали в якості готових виробів. Власне, на цьому наголошував О.В. Григор'єв, уважаючи технологічно невиправданним відтворення на ліпному горщику манжета. Приклади подібного наслідування, хоча і в поодиноких випадках, відомі в ареалі поширення роменської культури (Григор'єв, 2000, с.158-159. рис. 50:1,2).

З глибини 1,30-1,50 м від «0», з верхньої частини шару заповнення, походять уламки давньоруської гончарної кераміки – фрагменти манжетних вінець горщиків другої половини XI ст. (рис.29:7-11), а також вінце гончарного горщика з валикоподібними потовщеннями (XII ст.)

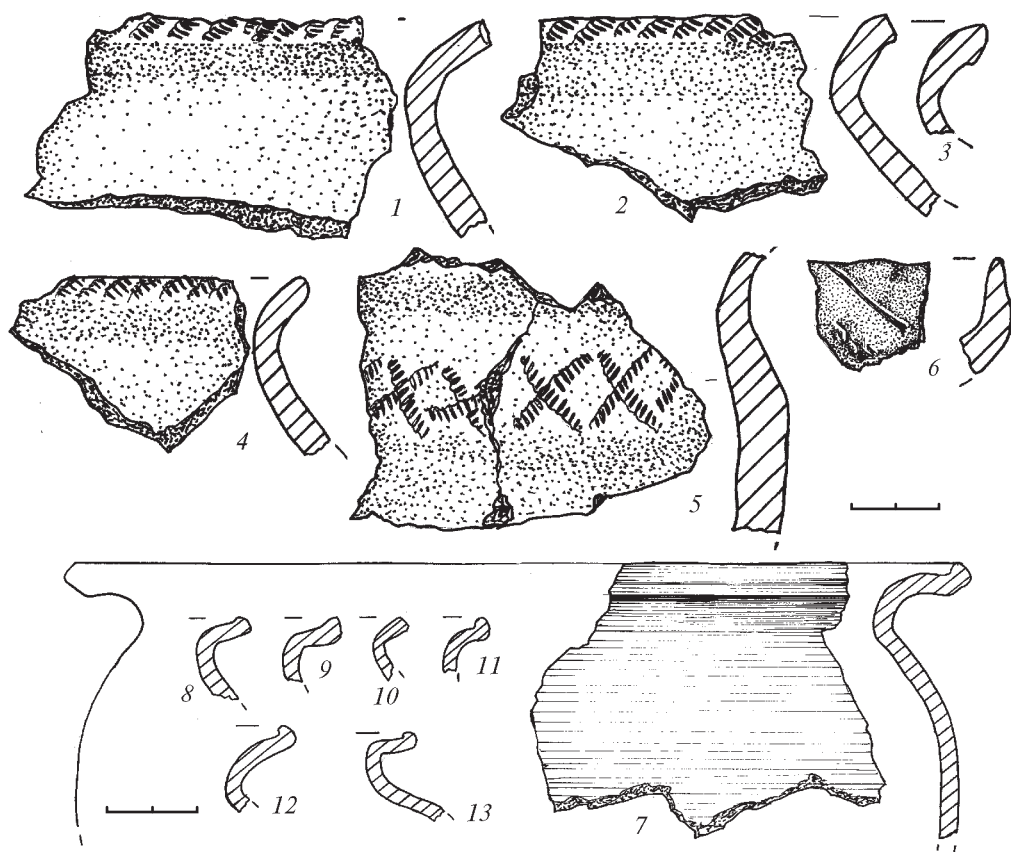

Рис. 29. Розкоп II. Житло 2. Уламки кераміки.

(рис.29:13). Зі знахідок індивідуального плану вирізимо уламок бронзової платівки із одним загнутим кінцем незначних розмірів.

Комплекс господарської споруди, вірогідно, належав до складу господарства пізньороменського житла кінця X – початку XI ст.

Яма 3 (господарська, пізньороменська, рубежу X-XI ст.) виявлена під глинобитною долівкою житла кінця XVII – початку XVIII ст., у північно-східній частині розкопу, у квадратах 3-5 А, в межах давньоруського житла 3 (рис.19:1,2). Досліджувалася у шарі похованого чорнозему та материка, з рівня 1,3 м від «0» (рис.19:2), або на дві третини глибини. Мала в плані круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,25 м, по дну – 1,20 x 1,22 м, дещо звужені до рівного дна і скруглені в основі стінки, глибину від рівня «0» – 2,05 м.

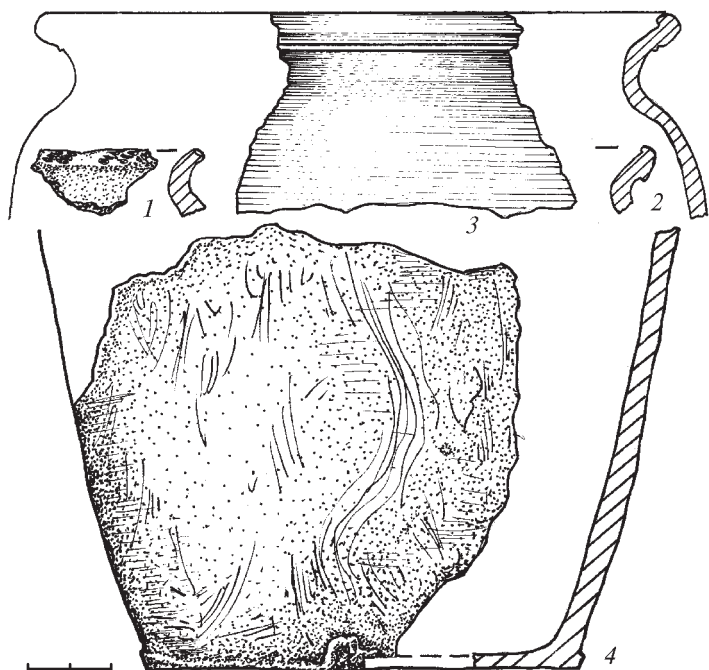

Рис.31. Розкоп II.
Житло 3.
Фрагменти
кераміки.

стінка – незначно перекрита фундаментом будинку XIX ст. і перебивала північно-східний кут заглибини котловану роменського житла 5 (рис.19:1-2).

У плані котлован споруди мав прямокутну форму, стінки у похованому ґрунті трохи звужувалися донизу і переходили у вирівняне дно. У північно-східній частині він перекривав втоптане, зі слідами суглинку на поверхні, заповнення роменської ями 3. Реконструйовані гіпотетично розміри заглибини могли становити близько 2,2 x 2,5 м, її площа – 5,0-5,5 кв. м. Орієнтований цей котлован за довгою віссю з північного сходу на південний захід. У північно-західному кутку відзначена максимальна глибина чорноземної втоптаного долівки – 1,40 м від «0» (рис.19:2), що могла бути наслідком влаштування перед- чи запічної ямки.

У північно-західному кутку відзначена частково збережена глинобитна основа вогнища, обмеженого невисокими глиняними валиками, незначних розмірів (рис.19:2). Це залишки опалювального пристрою відкритого типу, овальної в плані форми, орієнтованого за довгою віссю з північного заходу на південний схід, із розмірами 0,43 x 0,50 м, що збереглася з рівня 1,25 м від «0» на висоту від підлоги 4-5 см. Рештки череня й устя не простежені, посеред залишків топкової камери виявлені кіль-

ка вуглин, попіл та шматочки печини, окремі уламки гончарної і ліпної кераміки.

Вздовж умовно меридіональних (повздовжних) стінок котловану наявні ямки від тонких стовпчиків (швидше, жердин): з північного боку, ближче до решток печі, — три, з південного — одна, які, вірогідно, слугували опорами для додаткового утеплення приміщення. Діаметр таких ямок округлої форми — 0,10–0,15 м, їх глибина від рівня долівки — 0,15–0,25 м (рис.19:2).

З огляду на розміри заглибини та її форму, рештки приміщення, вірогідно, були залишками господарського за призначенням підкліту від житла давньоруського або післямонгольського часу.

Посеред підкліту, ближче до західної стінки, була влаштована яма-зерносховище, круглої в плані, дзвоноподібної, розширеної донизу, в перетині форми, що отримала окремий номер — **яма 4** (рис.19:2, 3).

Яма введена з рівня долівки підкліту, поряд із рештками печі, з рівня 1,30 м. Мала круглу форму, вузький лаз-отвір на долівці, діаметром 0,75 м. Стінки розширювалися до скругленого в основі материкового дна, були випалені у передденні. Діаметр ями на дні — 1,20 x 1,25 м, глибина від рівня долівки — 1,50 м, від «0» — 2,80 м (рис.19:2,3). Поверхня стінок добре вирівняна, зачищена, дна — вичовгана (рис.30). Яма призначалася для збереження запасу посівного зерна, в ході існування підкліту була засипана.

Заповнення у верхній частині перекривалося лінзою зволоженого суглинка (товщина 15–25 см), тобто, було замазане, пізніше — незначно просіло, тому забивалося хатнім сміттям, в т.ч. кількома кістками великої рогатої худоби. Нижче й аж до дна містився чорний, з вуглинами і поодинокими дрібними уламками гончарного посуду, чорнозем, у передденні — з прошарком попелу, а над дном — глини (рис.19:3). Серед знахідок — кілька дрібних уламків стінок гончарного посуду.

Характер заповнення котловану. Заповнення було однорідним, чорноземним, з окремими вуглинами, шматочками печини й обмазки, дрібними уламками гончарного й ліпного посуду (рис.19:1–2).

Знахідки. У заповненні котловану споруди знаходилися поодинокі фрагменти ліпної і гончарної кераміки. В культурно-хронологічному плані вони належать до роменської культури та до давньоруського часу. Матеріали роменської культури представлені фрагментом вінця горщика зі скошеними вправо відбитками гусеничного штампу на зрізі, що виявлений поблизу решток опалювальної споруди, на глибині 1,25–1,30 м і, напевне, випадковий у складі комплексу (рис.31:1).

Давньоруські матеріали репрезентовані уламком вінця гончарних горщика (рис.31:2) із манжетом (*середина XI ст.*), фрагментом вінця

Рис. 32. Розкоп II.
Житло 4. Піч 1.
З північного сходу.

Рис. 33. Розкоп II. *Житло 4*. Загальний вигляд західної частини.
З північного сходу. Піч, стовпові ямки та котлован із рештками ямок від стовпчиків,
котрий був заповнений розвалом печі.

Рис. 34. Розкоп II. Житло 4.
Робочий момент. Піч 1.
В.О.Петров.

Рис. 35. Розкоп II. Житло 4.
Піч 1. Черінь та його перетин.
Зі сходу.

горщика з виділеним валикоподібним потовщенням (*XII ст.*) та уламком приденної частини горщика на пласкому дні, з невеликим утором (рис.31:3-4).

Об'єкт варто розглядати як залишки господарського за призначенням підкліту давньоруського житла *кінця XII ст.* або рештки споруди, що менш вірогідно, післямонгольського часу.

Житло 4 (давньоруське, *XII ст.*), виявлене в північно-західній частині розкопу, у квадратах 1-5 Б-Д (рис.19:2, 6; 26; 33; 37). Досліджувалося з глибини 1,20 м від «0», простежене з рівня збереженої поверхні культурних нашарувань та похованого ґрунту (рис.19:2). Впущене, вірогідно, з глибини 1,10 м від «0», з рівня стародавньої денної поверхні (рис.19:6: профіль перетину).

Розміри заглибини під основу підкліту: довжина – 2,80 м; ширина – 2,45 м; глибина – 2,20 м від «0», або 1,0-1,1 м від рівня похованого ґрунту. Чверть котловану зі східного боку знищена перекопом фундаменту будинку *XIX ст.*, невелика частина перекривала північну стінку котловану роменського житла 5 (рис.19:1-2).

У плані мало прямокутну форму, стінки у похованому ґрунті і матеріку під прямим кутом опускалися донизу і переходили у вирівняне дно (рис.19:2, 6). З елементами реконструкції розміри заглибини підкліту становити 2,40-2,45 x 2,80 м, площа – 6,8 кв. м. Орієнтований цей котлован стінками за сторонами світу, вірогідно, мав вхід з боку Мазурівського яру, зі сходу.

У південно-західному кутку, напевне, навпроти входу, виявлені рештки основи наполовину збереженої глинобитної *печі 1* (рис.19:2, 5). Це залишки опалювального пристрою круглої в плані форми, західною частиною «притиснутої» до стінки котловану, орієнтованої за довшою поперечною віссю у меридіональному напрямку, із розмірами 1,15x1,35 м, що збереглася з рівня 2,0 м від «0», на висоту 0,2 м над підлогою. Простежені верхній черинь округло-видовженої в плані форми, розміром 1,05 x 1,10 м (2,05 м від «0») (рис.19:2, 5; 32-34; 37), нижній – 1,0 x 1,30 м (2,1 м від «0»), без знахідок і вмонтованих до них керамічних виробів, й устя, шириною 0,52 м, звернене у східний бік (рис.19:2; 35). Піч зазнала, принаймні, двох ремонтів. Посеред завалу топкової камери виявлені шматки склепіння, з кількома вмонтованими до нього дрібними конкреціями, чимало вуглин, в т.ч. доволі крупні, попіл, шматки обмазки, окремі уламки стінок гончарних посудин і кістки дрібної рогатої худоби (рис.19:2, 5; 32).

З південно-східного боку від устя пічки знаходилася невелика передпічна ямка, розміром 0,25 x 0,40 м і глибиною близько 0,30 м від рівня долівки (рис.19:2), заповнена пічиною та вуглинами. Перед устям,

Рис.36. Розкоп II. Житло 4. Фрагменти ліпного і гончарного посуду.

з північно-східного боку, відзначена стовпова ямка підпрямокутної в плані форми, розміром 0,17х0,20 м і глибиною 0,60 м від поверхні дна котловану, яка слугувала, вірогідно, основою для влаштування стовпкової конструкції дерев'яної обшивки боків пічки (рис.19:2; 32). Ще одна подібна, проте неглибока, ямка виявлена під західною стінкою, за північно-західним кутом печі (рис.19:2; 34).

За 0,7 м на схід від устя печі, з рівня підлоги виявлена ще одна ямка підтрикутної в плані форми, розміром 0,16 х 0,26 м і глибиною 0,40 м (рис.19:2).

Додатковими елементами від решток облаштування приміщення виявилися кілька стовпових ямок та сліди укладання дерев'яної лаги вздовж північної стінки котловану. Так, північно-західний куток підкліту, вірогідно, займав своєрідний столик (або полиця), влаштована на двох стовпчиках, від яких збереглися ямки овальної в плані форми, розміром 0,10х0,12 та 0,18х0,26 м, відкопані у загальному котловані овальної в плані форми, глибиною 2,65 м (тобто, 0,45 м від рівня підлоги) і впушені на глибину 0,05-0,10 м від його дна (рис.19:2;я; 33). Цікаво, що до заповнення цього котловану, з метою ущільнення основи стовпчиків,

були вміщені рештки першого ремонту печі 1, добре втрамбовані власником господи. Сюди потрапили уламки склепіння та стінок печі, окремі конкреції-теплообмінники в їх складі, вуглини, попіл, кілька перепалених фрагментів гончарного та ліпного посуду (рис.19:2).

Навпроти описаного вище котловану, зі східного боку, ближче до північно-східного кута приміщення і стінки, знаходилася ще одна стовпова ямка, овальної в плані форми, розміром 0,28 x 0,32 м і глибиною 0,30 м від рівня дна (рис.19:2). Під північною стінкою котловану, в матеріку, простежений відбиток дерев'яної лаги у вигляді канавки, глибиною 5 см, шириною 8-12 см та загальною довжиною понад 2,2 м, від укладання дерев'яної колоди, можливо, й основи конструкції підлоги або дерев'яної полиці.

До речі, посеред котловану підкліту збереглася частина залишків ще однієї – значно менших розмірів – печі 2, від якої залишилася невелика частина західної стінки, на висоту 10-12 см від підлоги. Піч, напевне, мала круглу форму, діаметр не більше 0,6-0,7 м (рис.19:2, 4), і була влаштована як тимчасовий опалювальний пристрій під час ремонту печі 1, хоча й не розбиралася після її відновлення. Шкода, що ця піч виявилася майже повністю знищеною перекопом фундаменту ХІХ ст.

У контексті опису конструкції підкліту необхідно наголосити на наявності навколо стін котловану – із північного, західного та південного боків, прилягаючих до його контура стовпових ямок підквадратної і підпрямокутної форми, від отесаних стовпчиків обшивки та підпорок зрубу підкліту, розміром від 0,2x0,3 до 0,3x0,45 м і глибиною 0,26-0,50 м від рівня виявлення (рис.19:2).

З огляду на розміри котловану та його форму, рештки приміщення були залишками господарського за призначенням підкліту житла давньоруського часу.

Характер заповнення. Заповнення котловану було практично однорідним, сіро-чорноземним, з вуглинами, окремими шматочками обмазки, дрібними уламками гончарного й часом ліпного роменського посуду (рис.19:6). Воно мало прошарки попелу, а наді дном – містило добре втоптаний тонкий шар попелу й вуглин, що перекривав заповнення всіх внутрішньокотлованних ямок.

Знахідки. Знахідки із заповнення котловану цього житла представлені фрагментами кухонного посуду, що належать до кількох культурно-хронологічних груп, а саме до матеріалів роменської культури і давньоруського часу.

Серед матеріалів роменської культури – фрагмент вінця горщика зі скошеними вправо відбитками гусеничного штампу на зрізі (рис.36:1) та уламок пічного противня або жаровні.

Знахідки давньоруського часу домінують. Це фрагмент вінця горщика з манжетом, що походить із вмісту печі 1, і датується серединою *XI* ст. (рис.36:3), та уламки вінець горщиків із валикоподібним потовщенням (рис.36:2, 4). Перший із них прикрашений лінійним орнаментом і належить до зразків гончарного посуду *XII* ст., а другий, — орнаментований на тулубі хвилюю, може датуватися початком — першою половиною *XIII* ст. (рис.36:4). Останній уламок виявлений у заповненні котловану підкліту.

Рештки приміщення варто розглядати як залишки підкліту давньоруського житла *XII* ст.

Житло 5 (нізньороменське, початку *XI* ст.), виявлене в південно-західній частині розкопу, у квадратах 3-7 Б-Д (рис.19:2, 6; 26-27; 37-38). Досліджувалося з глибини 1,25 м від «0», з рівня збереженої поверхні культурних нашарувань та похованого ґрунту. Впущене у стародавній ґрунт, вірогідно, з глибини 1,05 м (рис.19:2,6: *профіль перетину*).

Розміри заглибини під основу напівземлянки: довжина — 3,60-3,75 м; ширина — 3,0 м; глибина — 2,70 м від «0», або 1,65 м від рівня похованого ґрунту. Третина котловану зі східного боку знищена перекопом фундаменту будинку *XIX* ст., невелика частина з півночі перекривалася підклітом давньоруського житла 4 (рис.19:2, 6). Отже, досліджувалися дві третини споруди із західного боку (рис.26-27; 37-38).

У плані котлован житла мав прямокутну форму, стінки у похованому ґрунті і материку під прямим кутом опускалися донизу і переходили у вирівняне дно (рис.19:2). Вздовж західної стінки відзначений невеликий уступ (1,40 м від «0») шириною до 0,2 м (рис.26). Розміри заглибини житла становили 3,60-3,75 x 3,00 м, площа — 11,1 кв. м (зі входом — близько 11,6 кв. м). Орієнтований котлован за довгою віссю у напрямку північний захід — південний схід, як і роменська господарська споруда 2. Мав вхід з боку Мазурівського яру, зі сходу — північного сходу. Останній був частково простежений під фундаментом *XIX* ст., у вигляді підпрямокутної заглибини близько 2,5 м від «0», з розмірами — 0,5 x 1,0 м (рис.19:2).

У центрі житла, навпроти входу, виявлені рештки основи печі та сліди від демонтажу ще трьох пічних конструкцій (рис.26; 37-38; 40). Наполовину зруйнована глинобитна *ніч 1* (рис.19:2, 6) збереглася південною частиною напівовального останцевого підвищення, виліпленого із принесеного ззовні суглинку, мала розміри 0,55 x 0,90 м, висоту — 0,3 м від рівня підлоги та відносно «0» — 2,42 м. Сліди череня відсутні (рис.39-43). Цікавою особливістю влаштування печі були рештки вибілювання крейдою зовнішніх її стінок і долівки в основі (рис.39; 43).

Рис.37. Розкоп II.
Житла 4 і 5.
З заходу – північного заходу.

Рис.38. Розкоп II. *Житло 5.*
Вигляд під час розчистки.
З південного сходу.

Піч розміщувалася на місці неглибокого (5 см) котловану підпрямокутної в плані форми, зі скругленими кутами, розміром 0,70 x 1,15 м, заповненого щільним шаром попелу та дрібних вуглинок. Напевне, котлованчик був місцем демонтажу череня-поду попередньої пічки. Поряд, з північно-східного боку, виявлена вимазана глиною, зі слідами побілки, овальна пляма від місця встановлення ще однієї пічної конструкції, діаметром 0,65 x 0,80 м, орієнтована майже у широтному напрямку. Ця пляма суглинку на 0,1 м заповнювала місце вибирання череню, тобто, була замазаним глиною і вирівняним місцем влаштування печі (рис.19:2; 26; 37-38). Впритул до неї, з південно-східного боку, знаходився котлован від демонтажу ще однієї пічної конструкції, підовальної у плані форми, у подібній же широтній орієнтації, розміром 0,70 x 0,75 м. Його перебивала передпічна ямка підквадратної форми, розміром 0,40 x 0,45 м і глибиною 0,25 м, заповнена попелом і вуглинами. Колишні черені двох попередніх печей перетинали дві невеликі стовпові ямки, глибиною 0,15-0,20 м від рівня долівки, що з'явилися на останньому етапі використання житла (рис.19:2; 37-38; 41).

На північний захід від печі 1 відзначена підовальна в плані заглибина з похилим дном, розмірами 0,4 x 0,7 м і глибиною до 0,1 м, заповнена попелом. По центру цієї ями знаходилися невеликі круглі ямки від прутчастої конструкції корзини або основи для встановлення скалки,

Рис.39. Розкоп II. Житло 5. Піч I.

Вигляд з північного сходу.

Рис.40-41. Розкоп II. Житло 5. Піч I та залишки перебудов у центральній частині житла. Вигляд з півдня.

Рис.42-43. Розкоп II. Житло 5.

Піч I зі слідами побілки.

Вигляд з півночі та сходу.

діаметром 2-4 см та глибиною понад 0,2 м, забиті вуглинами (рис.19:2; 40-41; 43). Ямка може розглядатися й як заглибина в основі корзини чи огорожі для дров поряд із піччю, або заглибина під скалку. Цілком вірогідно, що її влаштовували зі вбитих у материк гілок верболозу.

По контуру котловану збереглося 7 стовпових ям від опор утримання внутрішньої обшивки стінок котловану, що мали різні форми, сліди підкопування та вирівнювання стовпів, розміри – від 0,2х0,3 до 0,55х0,60 м, глибину – 0,2-0,6 м від рівня дна (рис.19:2; 26; 37-38). Між ними простежені й значно менші ямки від жердин чи забитих кілків, розмірами 0,1х0,2 м, яких налічувалося 4.

У заповненні, на глибині 2,5-2,6 м від «0», виявлені рештки трьох обгорілих плах від перекриття стелі, що впали під час пожежі (рис.19:2) та лежали у широтному напрямку. Їх ширина – 0,12-0,18 м. Найбільша з них мала довжину 1,15 м.

Конструкція житла могла включати розміщення навколо стін котловану – із північного, західного та південного боків, прилягаючих до нього по контуру рядів з 3-х стовпових ямок. Такі ямки були невеликими, підпрямокутними у перетині, з розмірами 0,15-0,18 х 0,25-0,30 м і глибиною від рівня виявлення 0,2-0,3 м (рис.19:2). Можливо, останні слугували основою для стовпчиків підтримання країв покрівлі або засобами для забезпечення опори елементів додаткового утеплення, на зразок призьби. Розглядати їх можна по-різному, проте, все ж мало вірогідним видається прямий зв'язок із конструкцією житла, з огляду на достатню заглибленість котловану, наявність повного комплекту стовпових ямок для влаштування каркасно-стовпової основи. Ще одним аргументом, що ставить під сумнів зв'язок таких ямок із конструкцією саме цього житла є той факт, що подібні виявлені і навколо житла 4 давньоруського часу, котре частково перекривало житло 5 роменської культури.

За розмірами котловану і його формою, наявністю печі та слідів її перебудов, рештки приміщення, вірогідно, були залишками заглибленого в ґрунт житла пізньороменського часу *початку – другої чверті XI ст.*

Характер заповнення. Заповнення котловану було здебільшого однорідним, у верхньому прошарку – чорно-сірим чорноземним, з вуглинами, окремими шматочками обмазки, уламками ліпного роменського і гончарного давньоруського посуду (рис.19:6). Нижче ці нашарування підстилися тонким шаром попелу та масивних вуглин від горілих конструкцій стелі і даху, а під ними – вміст заповнення дещо світлішав – від сіро-чорного до сірого кольорів, збагачений попелом. Значно більшало й вуглин. На рівнях 2,40-2,50 м від «0» це заповнення підстилялося рештками обгорілих плах і численними вуглинами, позначаючи шар

останньої (третя долівка) за існування житла підлоги. Вона мала тонкі прошарки натоптів суглинку й чорнозему, попелясті лінзи і включення вуглинок. Саме на ній, над піччю 1, містився розвал ще однієї суглинкової конструкції печі, що залягав напівкільцем у центрі, на глибині 2,40 м, маючи діаметр близько 1,2 м (рис.19:6). Наступний долівочний шар (другий) знаходився на рівні 2,60 м від «0». Останній же прошарок попелу й вуглин вкривав долівку житла (перший) на рівні 2,70 м від «0» (рис.19:2, 6; 26; 37-38). Всі три «масиви» нашарувань долівок відзначалися щільністю і втоптаністю поверхні кожного із прошарків.

Дно входу мало сліди вичовганості в бік котловану, до рівня 2,50 м. У заповненні переважав затічний чорнозем, були окремі вуглини, над дном – сліди попелу (рис.40-43).

Знахідки. Під час зачистки поверхні «плями» заповнення житла виявлений мідний коронний солід Речі Посполитої – «боратинка» 1659-1666 рр. випуску (рис.28:15), що певним чином може впливати на датування початку освоєння території «дальнього» форштадту і появу долівки-підлоги житла доби Руїни, перекриваючого досліджені в розкопі II комплекси.

Знахідки із заповнення котловану представлені матеріалами, що належать до двох культурно-хронологічних груп: роменської культури і давньоруського часу.

Із заповнення переважно нижньої частини котловану походять різні уламки ліпного посуду роменської культури: фрагменти верхніх частин тарних горщиків з високими вертикальними вінцями (рис.44:1, 5); фрагменти верху профільованих горщиків, прикрашених по зрізу вінця відбитками гусеничного штампу вправо, а на тулубі – рядами: скошених та зигзагоподібних відбитків гусенички, або горизонтальним рядом пальцево-нігтьових відтисків (рис.44:2; 45; 46:2); уламки вінець горщиків зі скошеними відбитками гусеничного штампу вправо (рис.44:4).

Серед виявленого масиву керамічних фрагментів виділяються кілька із досить нестандартною орнаментикою. Мова йде про два уламки стінок ліпних горщиків. На першому з них наявний орнамент, нанесений гусеничкою у вигляді геометричного зображення, утвореного ромбічними за формою відтисками штамп, з вертикальними продовженнями й окремим горизонтальним відбитком (рис.44:7), котре, з певним фантазуванням, можна сприйняти за стилізовану схематичну фігурку тварини. На другому – виявлене прокреслене зображення у вигляді кириличної літери «Н» (рис.28:2; 47:1).

Стосовно зображень, прокреслених на окремих предметах, що мають відношення до слов'янської (давньоруської) писемності, слід заува-

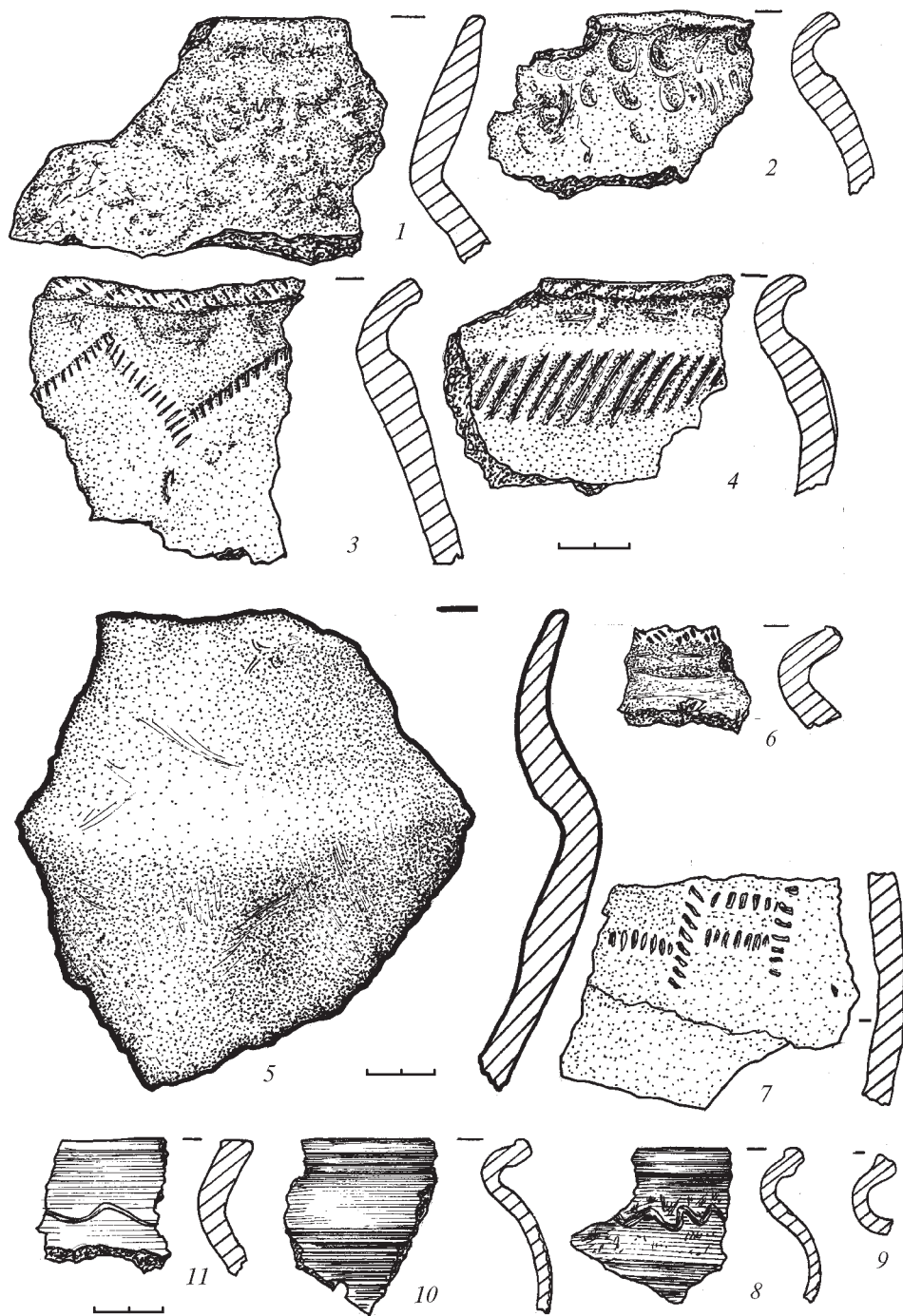

Рис.44. Розкоп П. Житло 5. Фрагменти кераміки роменської культури і давньоруського часу.

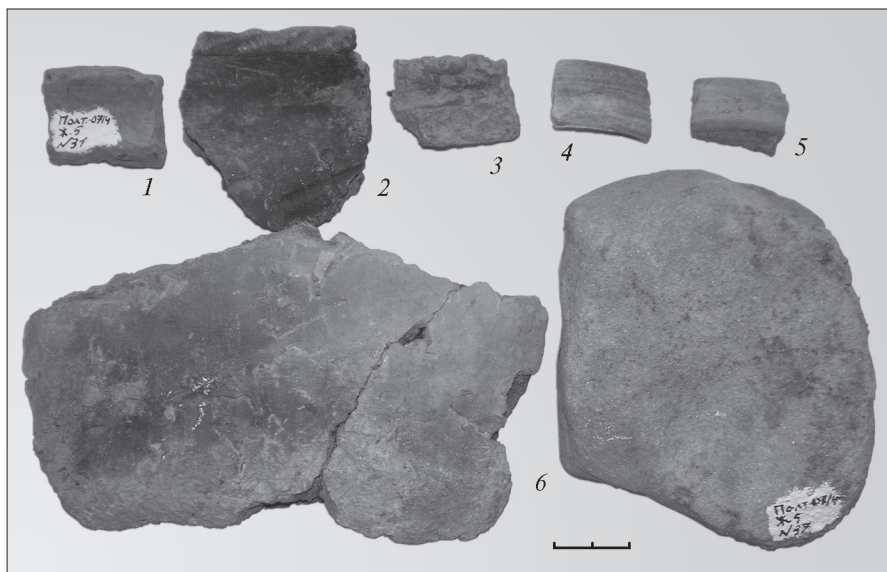

Рис.45. Розкоп II. Житло 5. Знахідки.

1-6 – кераміка; 7 – пісковик.

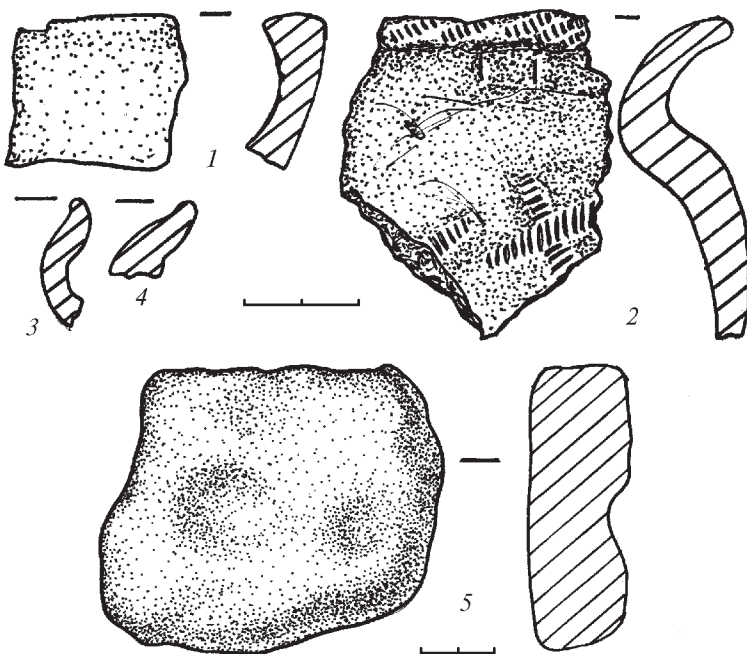

Рис.46. Розкоп II. Житло 5. Знахідки.

1-4 – кераміка; 5 – пісковик.

жити, що вони хоча й є досить рідкісними знахідками, все ж трапляються під час розкопок (*Брайчевський, 2002, с.26-40*). Зображення прокреслених літер у матеріалах роменської культури представлені на виробих з кістки, зокрема, в матеріалах Великого Горнальського городища, де на одному з астрагалів були нанесені літери «И» та «Н» (*Енуков, 2005, с.139, 142, рис.41:12*).

Комплекс знахідок давньоруського часу, пов'язаний із верхньою частиною заповнення котловану та частково перебиваючим його сусіднім киеворуським житлом 4, складають: фрагмент верхньої частини горщика з вертикальним профілюванням вінця, широким пласким зрізом із заглибленою невеликою закраїною зсередини, що орнаментований по плічку хвилею (рис.44:11); фрагменти вінець горщиків з валикоподібними потовщеннями (рис.44:8-9). Орнаментовані вони на плічках рядами прокреслених горизонтальних ліній у поєднанні з хвилею. На одному є отвір від ремонту (рис.44:10). Датуються ці знахідки *XII ст.*

Індивідуальні знахідки із заповнення котловану не є виразними хронологічними маркерами. До пізньороменського часу належать переважно вироби з кістки. Це – таранна кістка малої рогатої худоби, з просвердленим в центрі отвором та збереженим прокресленим (нарізним) орнаментом на випуклій зашліфованій верхній і одній з бокових частин, у вигляді кількох скомпонованих у схематичне чи знакове зображення ліній (рис.28:9; 47:9 *та розгортка зображ.*), яку варто віднести до категорії астрагалів, що використовувалися для ігор. Власне описаний вище виріб слід охарактеризувати як битку. На думку М.С.Сергеевої, таранні кістки вівці і кози з просвердленими отворами, до яких заливали свинець, слугували саме битками (*Сергеева, 2002, с.51*). З інших виробів з кістки – уламки проколок, виготовлених з трубчастих кісток тварин, із заполірованими і загостреними кінцями (рис.28:3-4; 47:10-11), фрагмент заготовки з рогу, зі слідами шліфування з внутрішнього боку (рис.28:5). Вироби із заліза представлені уламками лез черешкового, з горбатою спинкою й уступом в її основі (рис.28:6; 47:7), та з дещо прогнутою спинкою, більш спрацьованого (рис.47:8), ножів, що виявлені біля печі й у південній частині котловану, на рівні другої підлоги.

Індивідуальні знахідки, що належать до кола ранніх давньоруських старожитностей, – більш виразні. Численнішими є зрізано-біконічної форми пряслиця низьких і високих пропорцій (3 од.), висотою 1,05-1,70 см, з діаметрами отворів 0,75-0,90 см, два з яких мають трохи вибрані заглибини основ над отворами, що в цілому характерно для початку XI ст. (рис.28:12-14; 47:3-5).

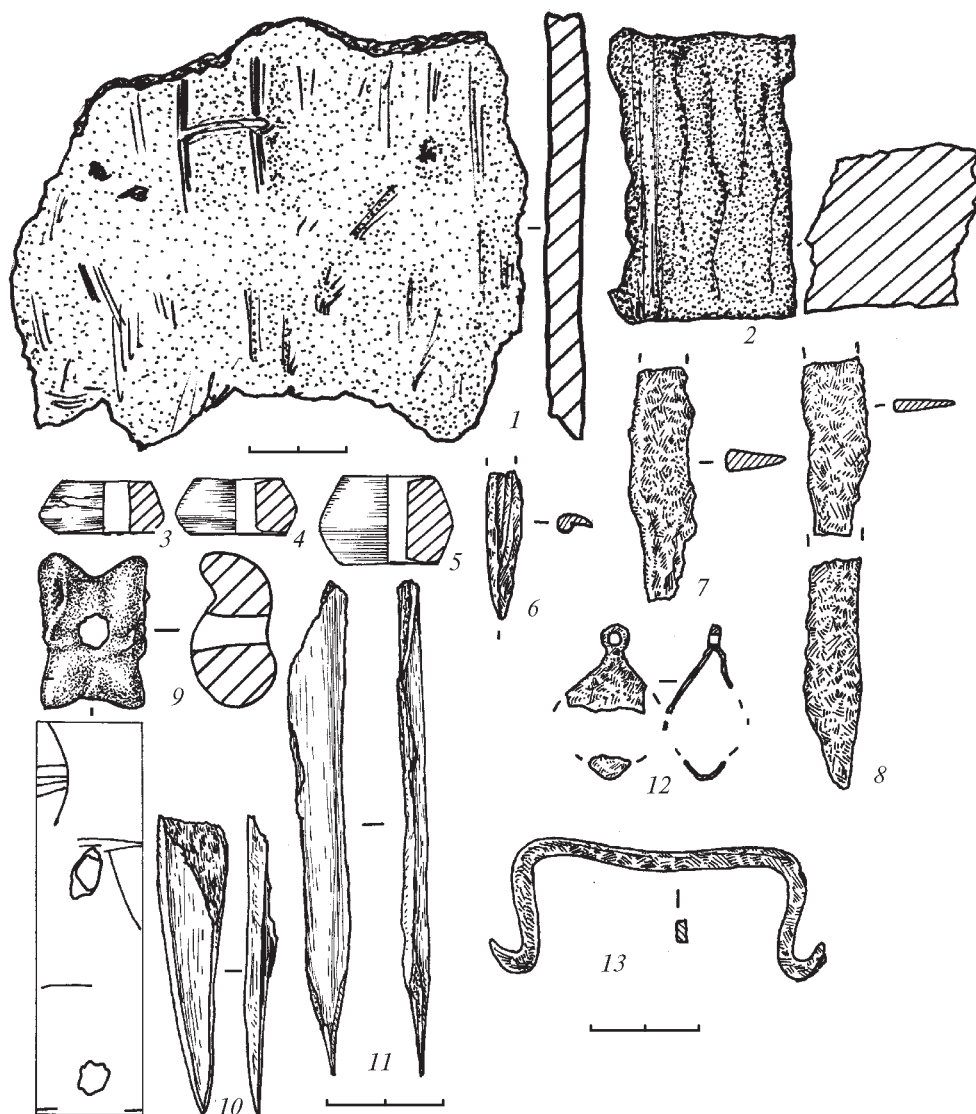

Рис.47. Розкоп II. Житло 5. Індивідуальні знахідки.

1 – кераміка; 2 – тальковий сланець; 3-5 – пірофілітовий сланець;
6,12 – бронза; 7-8,13 – залізо; 9-11 – кістка.

Як відомо, пряслиця кінця X – початку XI ст. мають діаметр внутрішнього каналу від 9,5 до 11 мм; вироби другої половини XI – першої половини XII ст. зберігають сталий діаметр внутрішнього каналу в 8-9 мм, в другій половині XII ст. діаметр каналу зменшується – 7-8 мм.

Для першої половини XIII ст. діаметр внутрішнього каналу пряслиць знаходиться у межах 5,5-7 мм (Розенфельдт, 1964, с.223).

Вироби з бронзи представлені уламками привіски бубонця округлої форми, з круглим вушком (рис.28:10; 47:12), з огляду на незадовільний стан збереження прикраси, типологізувати її не є можливим. Зауважимо лише, що подібні привіски широко відомі на території Київської Русі, особливо в північній частині розселення східного слов'янства (Археологія, 1997, с.69), а переважна більшість їх походить із жіночих поховань (Мальм, Фехнер, 1967, с.133-148). Цікавий і невеликий фрагмент люстерка з потовщеним валикоподібним бортиком по краю (рис.28:11; 47:6), вірогідно, салтівського походження (Плетнева, 1989, с.100-104; Албегова, 2002, с.4-6).

Заслужує на увагу знахідка в центрі котловану житла (рівень третьої долівки), на північ від печі, залізної підпрямокутної дужки з короткими загнутими кінцями, можливо, ручки від скриньки чи якоїсь дерев'яної посудини (рис.28:8; 47:13). Вона відкована з прутка металу підпрямокутного перетину. Зауважимо, що подібна знахідка походить із матеріалів розкопок давньоруського міста Воїнь (Довженко, Гончаров, Юра, 1966, с.89, табл.XIV:19). Серед роменських старожитностей подібні предмети – надзвичайна рідкість.

Також у заповненні котловану житла виявлені кілька грудок ковальських шлаків від виготовлення чорного металу й уламок підпрямокутного у перетині м'якого сланцю з двома загладженими гранями, можливо, шматок масивного абразиву (рис.28:1; 47:2).

Заповнення печі та навколишніх ямок і заглибин від ремонтів опалювальних пристроїв дало характерні для пізньороменського часу матеріали, репрезентовані переважно уламками ліпної кераміки: типово роменським фрагментом вінця горщика, прикрашеного відбитками гусеничного штампі по зрізу навскіс вправо, на тулубі – рядом косих хрестів (рис.45; 46:2), уламком вінця горщика з відбитками гусенички вправо та фрагментом приденної частини горщика з наміченим утором (рис.45).

Гончарний посуд з печі і ямок представлений фрагментами вінець горщиків з манжетоподібними потовщеннями під зрізом, що датуються серединою XI ст. (рис.45; 46:3-4). До цього часу, можливо, належить і пісковиковий абразив у формі плитки, з двома проточеними від шліфування круглими виялками (рис.45; 46:5).

З перевідкладених матеріалів попередніх епох варто назвати фрагмент вінця ліпної миски відкритого типу, з широким пласким зрізом та вигином у вигляді бортика зсередини, добре заліскованою поверхнею, ранньоскіфського часу, котра потрапила в якості домішки до фор-

мувальної глини поряд із черемом печі (рис.45; 46:1). Уламок, вірогідно, взятий із суглинкового відслонення над схилами Мазурівського яру, край яких знаходилися рештки ранньоскіфського поселення на Інститутській горі.

Рештки заглибленого приміщення інтерпретуються як залишки напівземлянкового пізньороменського житла *рубежу X-XI – другої чверті XI ст.*

Прирізка 1

Прирізка 1 до розкопу II влаштована на початку грудня 2007 р., під час розширення бортів котловану від осування під північно-західною стінкою місця будівництва, над кутом житла 7 та похованням 1 (1,5x4,5 м). Вона закладена за 0,8-1,0 м на захід від північно-західного краю розкопу II вже після його засипання (рис.8:1-2). Стратиграфічна ситуація у масиві валу Полтавської фортеці та перетин об'єкта під ним описані вище.

Прирізка 1 примикала до північно-західного борту (профілю) котловану будівництва, між позначками 12-го і 16-го м (рис.8).

Закладалася з рівня 1,60 м від «0», після обвалу частини кісток з похованням 1. При цьому могильна яма досліджувалася на уступі зверху, а нижче був зачищений профіль перетину північно-східного кута житла 7 і частина його південно-східної стінки (рис.8:1; 48). Житло вивчалосся на близько чверть площі. По закінченні робіт стінка з перетином житлової споруди була підсипана потужним шаром материкового ґрунту і, таким чином, рештки житла виявилися законсервованими на краю котловану. Продовжувати дослідження не було можливості, оскільки об'єкт знаходився під капітальною підпірною стінкою сусіднього адміністративного будинку за № 19.

Поховання 1 містилося у масиві валу, потрапляючи довгою віссю ями до північно-західної стінки котловану, між позначками 13-го і 15-го м профілю зачистки (рис.8:1; 48). Поховання впущене у масив валу, на глибину 2,10 м від «0». Влаштоване в ямі прямокутної в плані форми, орієнтованій у широтному напрямку, з сезонним відхиленням на південний захід – північний схід. Розміри ями становили: довжина – близько 1,82 м (північно-східна частина незначно перерізана фундаментом будинку кінця XVIII – початку XIX ст.), ширина – 0,7-0,8 м, глибина від рівня влаштування – 1,0 м. Яма заповнена мішаним суглинисто-чорноземним ґрунтом масиву валу, з суглинковими включеннями у перерізі та в основі. За 0,25 м від дна ями простежені сліди тонкого шару кори. Посеред ями, у випростаному положенні на спині, головою на за-

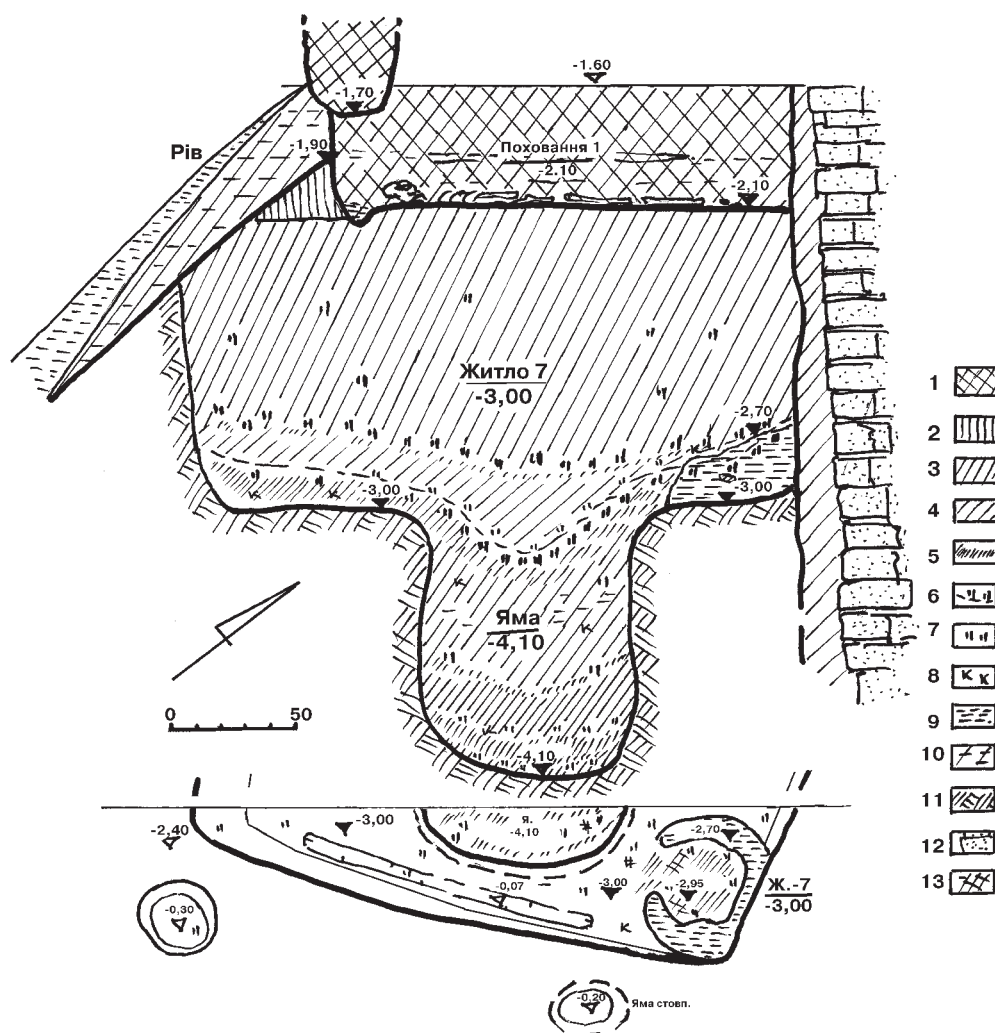

Рис.48. Прирізка 1. План і профіль північно-західної стінки.

Умовні позначення: 1 – перекопи; 2-4 – чорноземні культурні нашарування; 5 – попіл; 6 – шар вуглин і попелу; 7 – вуглини; 8 – фрагменти кераміки; 9 – глинобитний останець печі, суглинок; 10 – суглинисто-чорноземний мішаний ґрунт; 11 – материк; 12 – мурований фундамент; 13 – залишки череня печі.

хід – південний захід, була покладена дитина, можливо, хлопчик, віком 4-6 років (визначення А.В.Артем'єва). Кістки виявилися розтягнутими в анатомічному порядку (можливо, викладеними-?) вздовж ями. Слідів труни, одягу, ніяких речей поряд із похованим не виявлено.

Враховуючи місце розташування могили, її стратиграфічну позицію, можна пов'язувати час здійснення поховання з кінцем *першого десяти-*

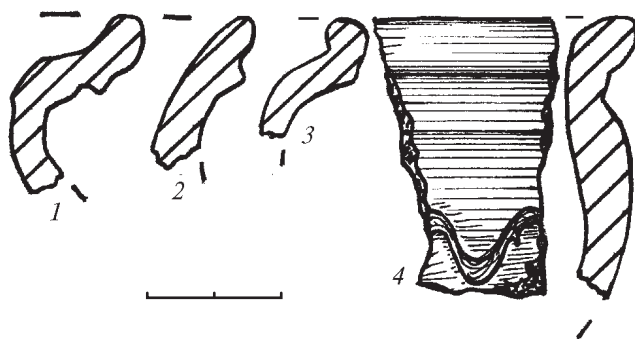

Рис.49. Прирізка 1.
Житло 7. Фрагменти
кераміки.

тилїття XVIII ст. — часом гарячкового фортифікаційного будівництва напередодні облоги Полтави чи безпосередньо подіями 1709 р.

Житло 7 (давньоруське, XII ст.), виявлене у центрі «прирізки», між позначками 12-го і 15-го м північно-західного профілю котловану (рис.8:1-2; 48). Досліджувалося з глибини 2,10 м від «0», частина «плями» заповнення зачищена з рівня основи похованого ґрунту. Впущене з рівня стародавньої денної поверхні, вірогідно, з глибини 1,80-1,90 м від «0» (рис.48: *профіль перетину*).

Розміри дослідженої частини заглибини підкліту: довжина південно-східної стінки — 2,25 м; орієнтовна довжина північно-східної стінки — близько 2,1 м; глибина — 3,0 м від «0», або 1,1 м від рівня похованого ґрунту. Досліджувалася чверть котловану з південно-східного боку, північна частина житла незначно перерізалася фундаментом будинку рубежу XVIII-XIX ст. (рис.48).

У плані котлован житла мав прямокутну, ближче до квадратної, форму, стінки у похованому ґрунті і материку із незначним нахилом опускалися донизу і переходили у вирівняне дно (рис.48). У реконструкції розміри заглибини підкліту могли становити 2,10x2,25 м, площа — 4,7 кв. м. Орієнтований цей котлован був кутами за сторонами світу, вірогідно, мав вхід з південно-східного чи південно-західного боків.

У східному кутку виявлені рештки основи глинобитної печі невеликих розмірів (рис.48). Це залишки опалювального пристрою овальної в плані форми, північно-східною частиною «притиснутої» до стінки котловану, орієнтованої за довшою поперечною віссю у напрямку північний захід — південний схід, із розмірами 0,55x0,64 м, що збереглася з рівня 2,70 м від «0», у висоту 0,25 м над підлогою. Простежені рештки череня круглої в плані форми, розміром 0,35x0,40 м (2,95 м від «0»), без знахідок і вмонтованих до нього керамічних виробів, й устя, шириною

0,26 м, зверненого у південно-західний бік (рис.48). Посеред решток завалу топкової камери виявлені шматки склепіння, вуглини, попіл, сліди обмазки, дрібні уламки гончарного посуду і кісток тварин.

З південно-східного боку під стінкою знаходилася повздовжня заглибина – відбиток дерев'яної лаги зрубу в материку, шириною 5-6 см, глибиною до 5-7 см, загальною довжиною – 1,2 м (рис.48).

Ближче до південно-східної стінки, посеред житла виявлена круглої форми гоподарська яма, діаметром орієнтовно 0,9-1,1 м і глибиною 1,10 м від рівня дна, відповідно – 4,1 м від «0» (рис.48). Форма ями у перетині майже циліндрична, із незначним розширенням на останній третині глибини, зі скругленим дном. Досліджувався лише сегмент ями (0,3x0,8 м). Заповнення зверху утворювали прошарки вуглин, попелу, нижче залягав попелястий чорнозем із вуглинами, у передденні містився більш ущільнений попіл та вуглини.

До конструкції споруди навколо підкліту входило дві стовпові ямки, розташовані із південно-східного боку від котловану, віднесені на 0,2 м від його стіни. Вони zostалися від круглих стовпчиків, діаметром 0,25-0,30 м і глибиною 0,2-0,3 м від рівня виявлення (рис.48).

З огляду на розміри котловану, його форму, рештки приміщення були залишками підкліту житлової споруди давньоруського часу.

Характер заповнення котловану. Заповнення майже однорідне, сіро-чорноземне попелясте, з вуглинами, окремими шматочками обмазки, дрібними уламками гончарного й часом ліпного роменського посуду (рис.48). У нижній частині воно мало прошарки вуглин і попелу, а над дном – містило добре втоптаний тонкий шар попелу й вуглин, що перекривав заповнення всіх внутрішньокотлованних заглибин.

Знахідки. У нижній частині заповнення котловану житла 7 виявлено досить нечисельні матеріали, а саме: фрагменти вінець гончарних горщиків з манжетними потовщеннями під зрізом ззовні, що датуються XI ст. (рис.49:1-2), та фрагмент вінця горщика з широким пласким зрізом і потовщенням ззовні, у вигляді комірця, орнаментований на тулубі хвилею, XII ст. (рис.49:4).

Серед знахідок зі вмісту котловану були й окремі уламки ліпних роменських горщиків.

Заглиблене приміщення 7 можна розглядати як залишки підкліту давньоруського житла *XII ст.*

Розділ 6. РОЗКОП ІІІ

Загальна характеристика

Розміщувався у центральній-східній частині котловану будівництва (рис.3:ІІІ), мав розміри – 10 x 11 м, площу близько 100 кв. м. Був закладений під час влаштування в'їзду до місця будівництва, його розміри зумовлені межами розташування збережених археологічних об'єктів (рис.50).

Стратиграфія. Стратиграфічно забезпечений ділянкою профілю південно-західної стінки котловану, протяжністю 22 м (рис.50: *профіль*), з меридіональних боків обмеженою глибокими перекопами двох будинків і погребу ХІХ ст. Тому опис стратиграфічної ситуації подаємо за центральною частиною отриманого профілю:

0 – 0,05 м – шар асфальту;

0,05 – 0,40 м – пісок та будівельні рештки кінця ХХ ст.;

0,40 – 0,60 м – шар новітнього будівельного сміття середини – третьої чверті ХХ ст.;

0,60 – 1,20 м – чорноземні культурні нашарування ХІХ ст.;

1,20 – 1,60 м – нашарування з будівельними рештками середини – останньої чверті ХVІІІ ст. і ґрунт розтягнутого масиву валу Полтавської фортеці козацької доби;

1,60 – 2,20-2,70 м – чорноземні нашарування з матеріалами ХІІ – початку ХVІІІ ст., що накривали схил природного пагорбу, перебитого південно-східним кутом котловану пізньороменського житла 6;

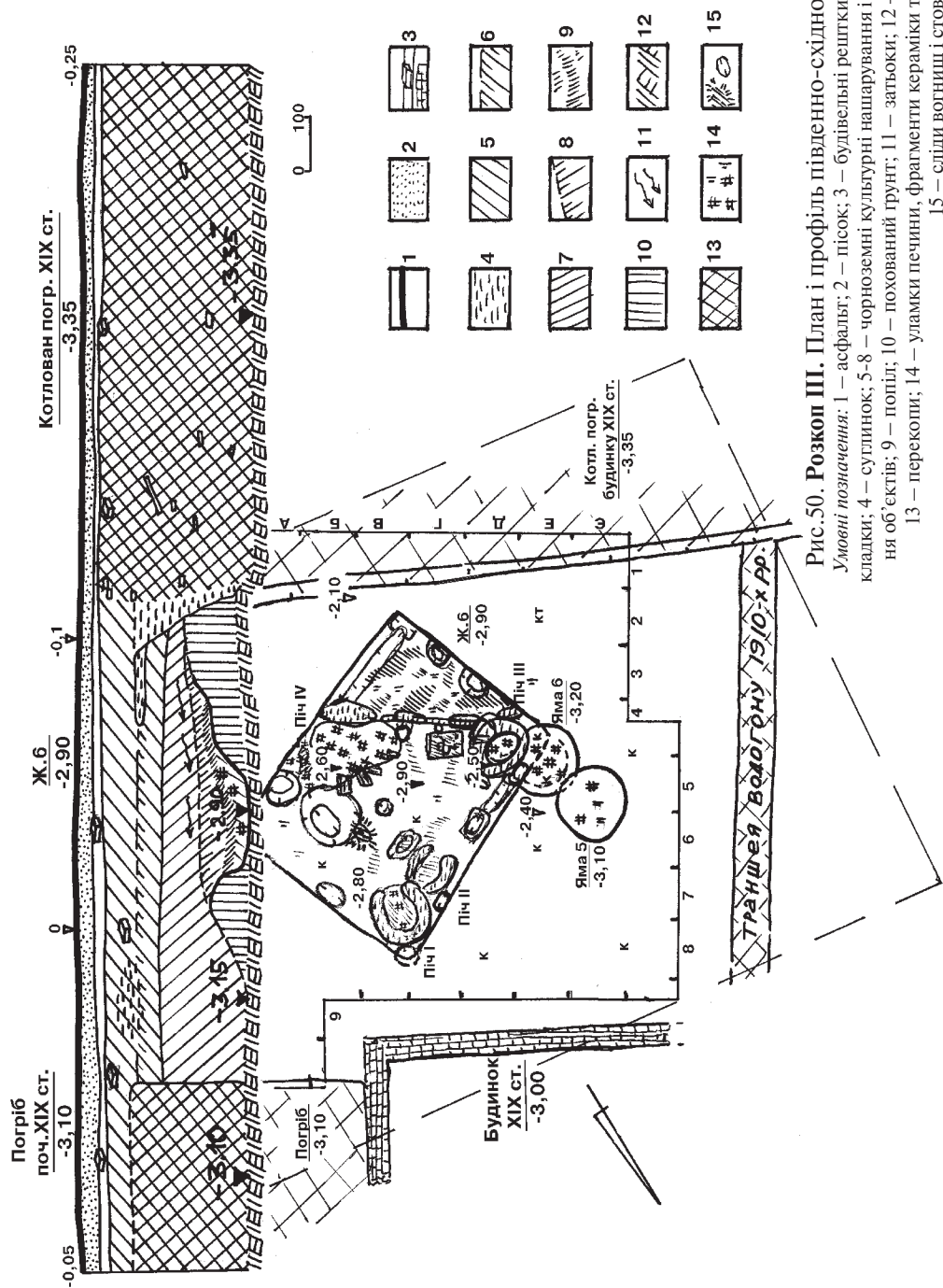
2,20 – 2,75 м – затічний, із суглинком, прошарок денної поверхні середини – кінця ХІ ст.;

2,25 – 2,90 м – чорноземно-попелясте, з печиною та обмазкою, заповнення котловану житла 6;

2,25 – 2,90-3,10 м – шар похованого чорнозему на схилі пагорбу, з окремими уламками у верхній частині ліпного посуду роменської культури і дрібними фрагментами кераміки скіфського часу;

з 2,80 – 3,15 – материк – палевий суглинок (рис.50: *профіль*).

Рис. 50. Розкоп III. План і профіль південно-східної стінки.
 Умовні позначення: 1 — асфальт; 2 — пісок; 3 — будівельні рештки та цегляні кладки; 4 — суглинок; 5-8 — чорноземні культурні на шарування і заповнення об'єктів; 9 — попіл; 10 — похований ґрунт; 11 — затьоки; 12 — материк; 13 — перекопи; 14 — уламки печини, фрагменти кераміки та вуглини; 15 — сліди вогнищ і стовпові ямки.

Планіграфія. Як вже зазначалося, з півночі і півдня межі збереженої ділянки надсхилля пагорбу кінця X – початку XI ст. перебивали котловани цокольних приміщень двох житлових будинків і погребя XIX ст., доведених до глибини 3,10-3,35 м від «0» (рис.50). З північно-східного боку схил пагорба та похований ґрунт були підрізані до материка на рівні 3,10-3,15 м. Важко стверджувати напевне, чи таке підрізання виявилось наслідком будівельної діяльності пізньороменського населення, або результатом спорудження (ремонт) валу Полтавської фортеці на початку XVIII ст., або ж впливом ерозійних процесів, що відбувалися між X та кінцем XVII ст.

Таким чином, розкопом зафіксовані наявність стародавнього схилу пагорба в межах дослідженої ділянки, з перепадом висот близько 1,0 м, та розміщення на його краю житла роменської культури. Для наступних, давньоруського і післямонгольського періодів, встановлене місцезнаходження на цьому місці господарських зон садиб посаду XII – початку XIII та другої половини XIII – XIV ст. на Інститутській горі, представлених двома господарськими ямами 5 і 6 (рис.50; 55:1; 65).

Зауважимо, що південно-східний кут виявленого в розкопі житла 6 на завершення робіт досліджувався незначною прирізкою (на 0,4-0,5 м), з метою остаточного вивчення об'єкта (рис.55).

Досліджені об'єкти

Яма 5 (господарська, давньоруська, XII - початку XIII ст.) виявлена під перекопами траншей водопостачання, у північно-західній частині розкопу, у квадратах 5-6 Є. Досліджувалася у материк, з рівня 2,4 м від «0» (рис.50), або наполовину глибини. Мала в плані округлу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,30 x 1,45 м, по дну – 1,20 x 1,30 м, дещо звужені до рівного дна і скруглені в основі стінки, глибину від «0» – 3,10 м (рис.55:1).

Була заповнена майже однорідним чорним чорноземним ґрунтом, із домішками попелу, вуглин і печини (рис.55:1).

Знахідки. У заповненні виявлені матеріали роменської культури і давньоруського часу. До знахідок часу розселення на полтавських теренах літописних сіверян відносяться фрагменти ліпних горщиків з вертикальними високими вінцями та пальцевими відтисками по верху (рис.51:1-2), уламок верхньої частини горщика з різко відігнутим назовні вінцем, що прикрашене відбитками гусеничного штампу вправо на зрізі. На тулубі – подвійний зигзаг із розривами, нанесений таким же чином (рис.51:2). Є фрагменти вінця горщиків, прикрашених відбит-

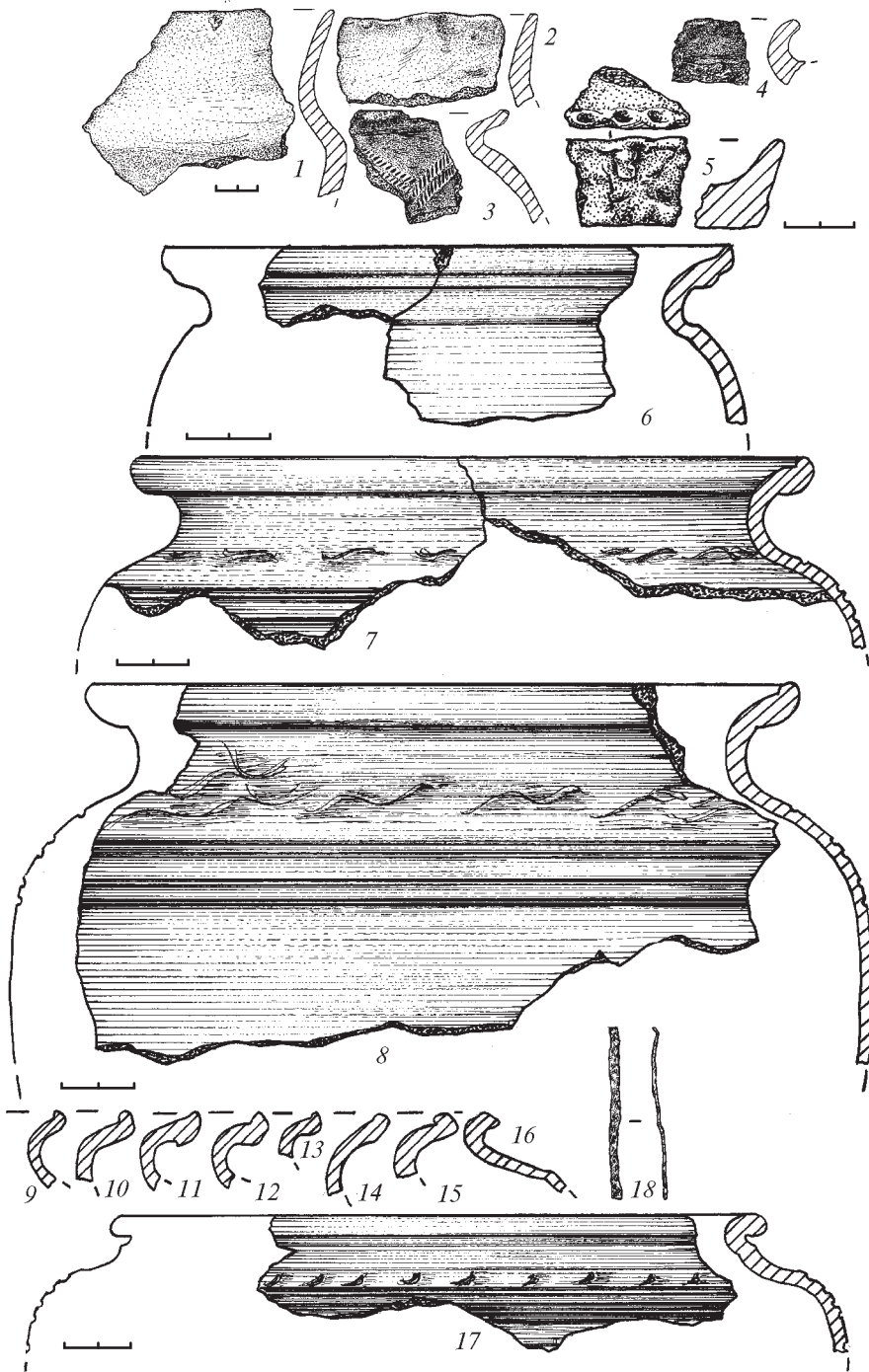

Рис.51. Розкоп III. Яма 5. Знахідки.

1-17 – кераміка; 18 – бронза.

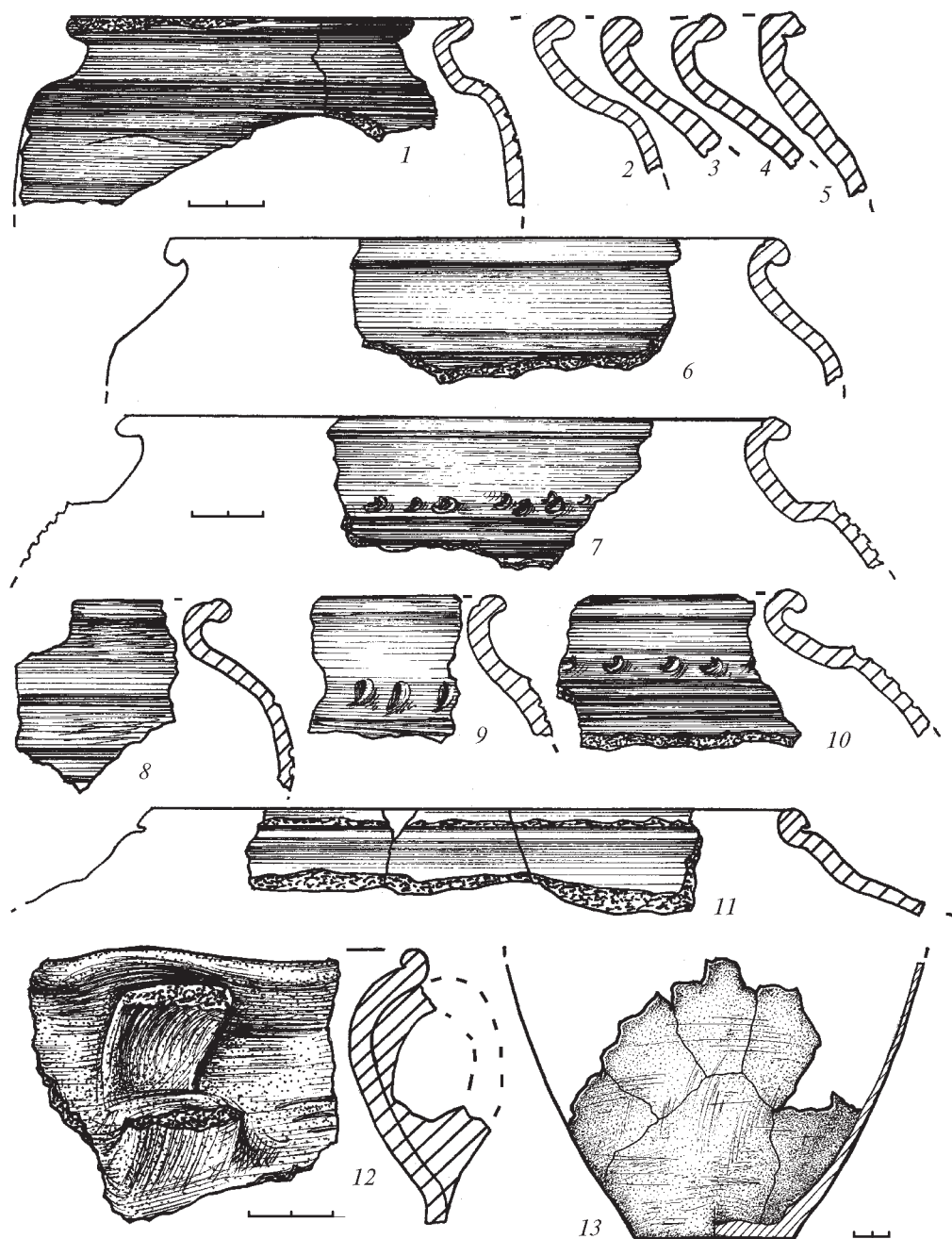

Рис.52. Розкоп III. Яма 6.

Фрагменти гончарного посуду
післямонгольського часу.

ками гусеничного штампу вправо (по зрізу) (рис.51:4) та уламки стінок горщиків зі скошеними відбитками гусенички на тулубі. До роменської культури належить також і фрагмент верхньої частини невеличкої сковорідки з невисоким бортиком, вінце якої прикрашене на зрізі невеликими пальцево-нігтьовими защипами (рис.51:5).

Матеріали давньоруського часу в хронологічному плані розподіляються наступним чином: 1) *середина – друга половина XI ст.* представлена уламком вінця горщика з манжетним потовщенням під зрізом, валиком по зрізу під покришку (рис.51:6); 2) *до рубежу XI-XII та власне XII ст.* належать розвали верхніх частин горщиків із комірцевими потовщеннями під зрізом ззовні, орнаментованих на плічку рядом хвиль-галочок та горизонтальними рельєфними заглибинами (рис.51:7-8), фрагменти вінця горщиків з вираженими валикоподібними потовщеннями по зрізу і закраїнами під покришку (рис.51:9-15); 3) матеріали *початку XIII ст.* представлені фрагментами верхніх частин горщиків з різко відігнутими вінцями, утвореними внаслідок цього закраїнами під зрізом (із зовнішнього боку) (рис.51:16). Є уламок посудини, орнаментований на тулубі рядом вдавлень паличкою та рельєфно виділеними горизонтальними канавками, який може відноситися до другої половини XIII ст. (рис.51:17).

У заповненні виявлені також шматки залізоборних металургійних шлаків, бронзолivarного шлаку і бронзова пластина із розклепаного дроту (рис.51:18).

За виявленими матеріалами, датування ями 5 може бути встановлене у рамках *XII – початку XIII ст.* Яма суто випадково прилягала до котловану житла кінця X – початку XI ст. і частково (з південного заходу) перерізалася більш пізньою, післямонгольського часу, ямою 6.

Яма 6 (*господарська, післямонгольської доби, другої половини XIII – початку XIV ст.*) досліджена з глибини 2,5 м від «0» в материку, у західній частині розкопу, в квадратах 4-5 Е-Є (рис.50). Чітко читалася за вмістом чорноземного заповнення, з окремими вуглинами на поверхні. Мала в плані круглу форму, діаметр на рівні виявлення – 1,22 x 1,28 м, по дну – 1,05 x 1,10 м, дещо звужені до вирівняного дна і скруглені в основі стінки, глибину від рівня «0» – 3,20 м (рис.50; 55:1, 8).

Була заповнена чорним чорноземним культурним шаром, з домішками попелу, його «лінзочками», значними включеннями печини, вуглин (рис.55:8).

Вміст ями характерний для господарських споруд давньоруського та післямонгольського часу. В заповненні виявлені матеріали, що від-

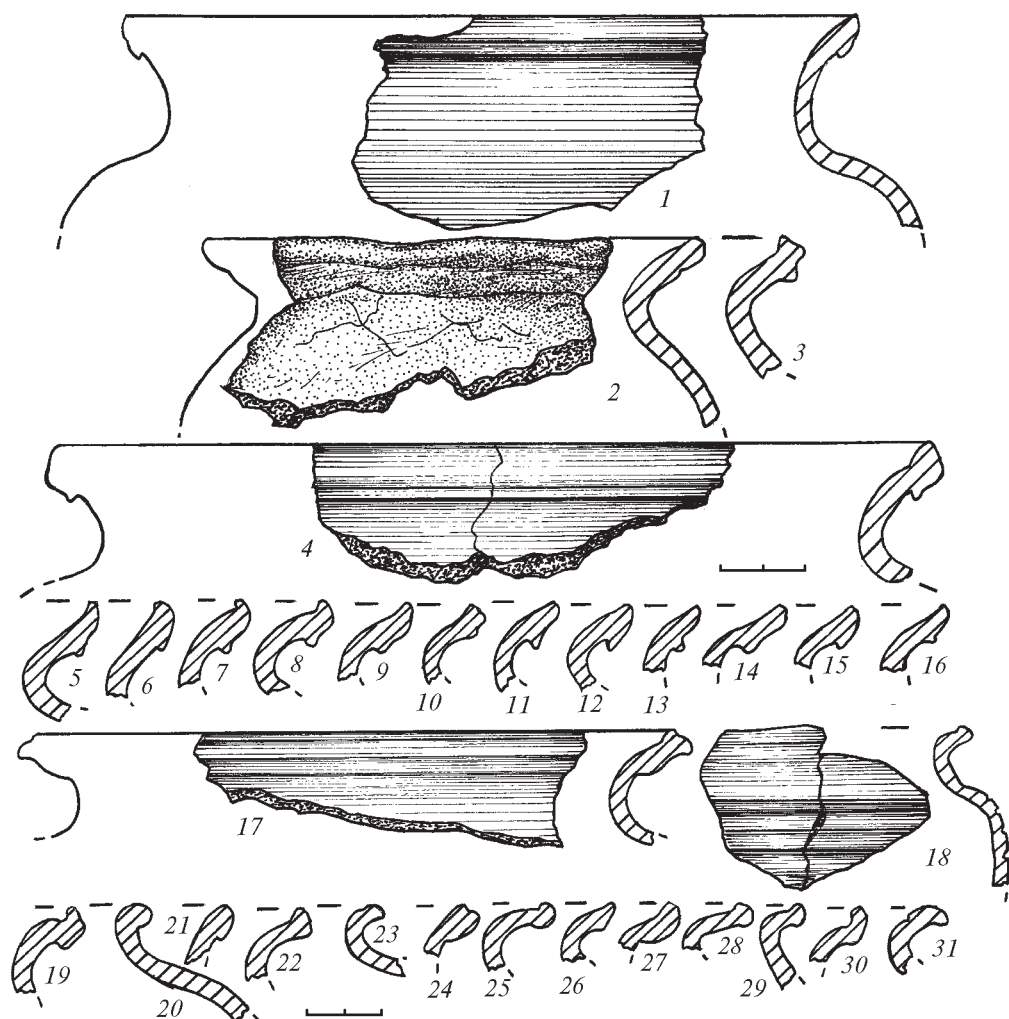

Рис.53. Розкоп III. Яма 6. Фрагменти гончарного посуду давньоруської та післямонгольської доби.

носяться до кількох культурно-хронологічних етапів існування Полтавського поселення.

До роменської культури належать фрагменти ліпних горщиків з вертикальними високими вінцями (тип IV, за І.І.Ляпушкіним та О.В.Сухобоковим) (Ляпушкін, 1958, с.38-39; Сухобоков, 1975, с.77-79); уламки неорнаментованих вінців горщиків з відігнутими назовні краями; вінців горщиків, прикрашених відбитками гусеничного штампу вправо і вліво по зрізу та такі ж – зі скошеними насічками; фрагментами вінців

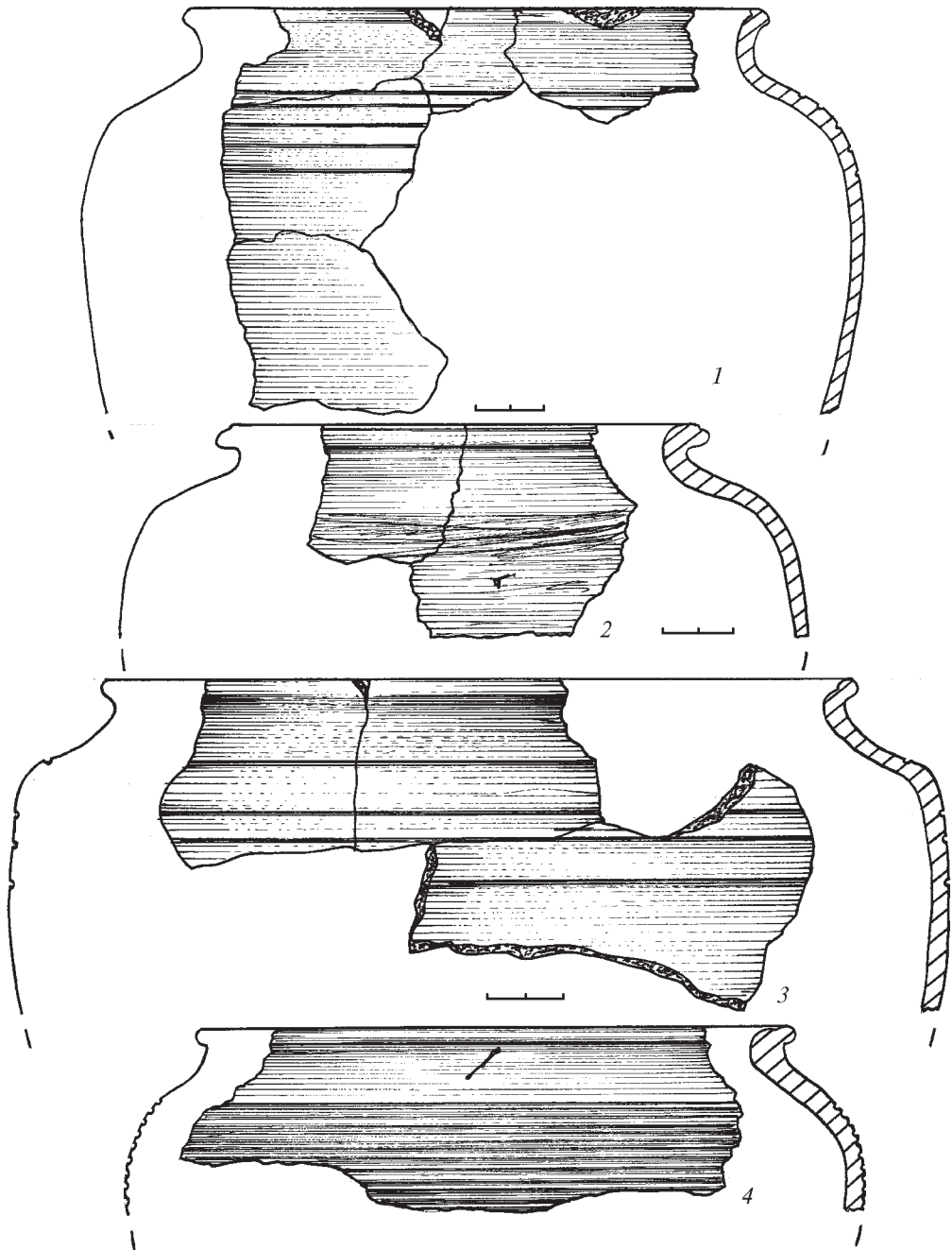

Рис.54. Розкоп III. Яма 6. Реконструйовані верхні частини гончарного посуду давноруського і післямонгольського часу.

горщиків, орнаментованих відбитками гусеничного штампу вправо по зрізу, на тулубі — рядом скошених вправо відтисків гусенички чи рядом зигзагів та косих хрестів, нанесених тим же способом (рис.85:1-7). Привертає увагу наявність уламків стінок ліпних горщиків з орнаментом у вигляді хвиль — однієї або кількох, які слід віднести до примітивно-кружальної кераміки, місцевого походження (Григорьев, 1993, с.76-82; Сарачев, 2000, с.158-159, рис.50:1,2), яку О.В.Сухобоков називає посудом «перехідної технології» (Сухобоков, 1975, с.80) (рис.85:8-10). До рубежу X-XI ст. належать фрагменти вінець гончарних посудин з манжетоподібними потовщеннями ззовні (рис.53:1-16).

Давньоруські матеріали розподіляються в хронологічному плані на кілька груп і представлені фрагментами верхніх та придених частин гончарних горщиків. Кераміка XI ст. репрезентована уламками вінець горщиків з манжетами та манжетоподібними потовщеннями під вінцем ззовні, невеликими валикоподібними — по зрізу (рис.53:17-19); в одному випадку є невелике валикоподібне потовщення на зрізі, прикрашене насічками вправо.

До знахідок, що датуються XII ст., належать фрагменти вінець горщиків з валикоподібними потовщеннями по зрізу, на плічках деяких із них — нанесений орнамент у вигляді горизонтальних рядів врізних ліній (рис.52:1-10; 53:20-30). Матеріали початку XIII ст. представлені фрагментами вінець горщиків з різко відхиленим назовні краєм, валикоподібним потовщенням зрізу (рис.52:11; 53:20; 54:1-4). На збережених плічках нанесений орнамент у вигляді рядів прокреслених ліній або паличкових вдавлень, нижче — прокреслені лінії (рис.52:7-11; 54).

Із середньої частини заповнення походить фрагмент верху горщика із масивним валикоподібним потовщенням на зрізі вінця, зі збереженими основами ручки, кінця XII-XIII ст. (рис.52:12; 69:1), уламки вінцевої частини корчаги із відхиленим краєм горла, комірцево потовщеним вінцем, з масивною, еліпсоподібною в перетині, ручкою (рис.87:1).

У заповненні ями виявлені й уламки кераміки, що побутувала у вказаному мікрореєоні, починаючи з другої половини XIII — до початку XIV ст. Це фрагменти, що мали потовщені вінця різної конфігурації — від «клювоподібною» до овальнопотовщеної форм (рис.52:4-6; 54:2, 4), плічка, які піднімаються догори (рис.52:7, 10, 11; 53:20), та верхню частину з реберчастим переходом від тулуба до плічок (рис.54:3). Вказані фрагменти прикрашені однокомпонентним орнаментом — врізними горизонтальними лініями (рис.52:6; 54:1, 3, 4), двокомпонентним — комоподібними вдавленнями і врізними горизонтальними лініями (рис. 52:7, 10).

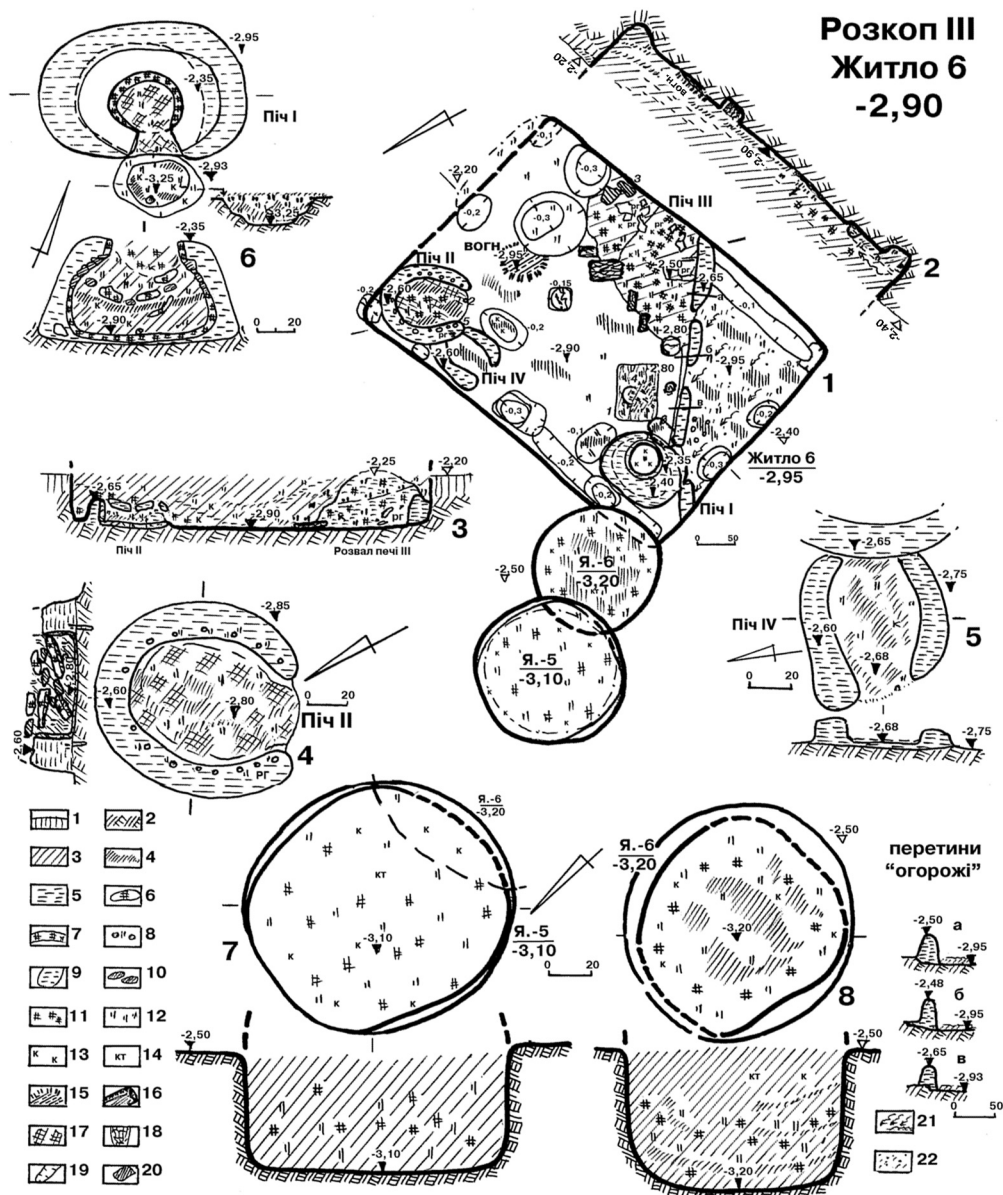

Рис.55. Розкоп III. Житло 6. План (1) та перетини (2, 3),
плани і розрізи печей: I (6), II (4), IV (5); а–в – перетини «огорожі» клітки.

Ями 5 (7) і 6 (8). Плани та перетини.

Умовні позначення: 1 – похований чорнозем; 2 – материк; 3 – чорноземне заповнення; 4 – попіл; 5 – суглинок або глина; 6 – фрагменти склепінь печей; 7 – черені печей і випалена глина; 8 – ямки від каркасу в основі печей; 9 – глинобитні останці печей; 10 – конкреції, камені; 11 – уламки печини; 12 – вуглини; 13 – фрагменти кераміки; 14 – кістки тварин; 15 – сліди вогнищ; 16 – рештки обгорілого дерева; 17 – черені печей; 18 – залишки дерев'яних стовпів; 19 – ямки, заглибини від плах та стовпів; 20 – уламки гранітної зернотерки; 21 – сліди затьоків; 22 – рештки життєдіяльності тварин.

Індивідуальні знахідки нечисленні. До них належать: уламок глиняної плитки з плоскими поверхнями (рис.87:2) – імовірно, частина противня від печі; уламок туфового жорна (рис.87:4); таранна кістка вівці або кози зі врізним орнаментом на випуклій частині у вигляді сітки з п'яти графічних елементів (рис.87:3). Всі ці речі характерні переважно для давньоруського часу.

Хронологічну позицію ями 6 можна встановити у рамках *другої половини XIII – початку XIV ст.*

Житло 6 (*пізньороменське, початку XI ст.*) досліджене у центрі «розкопу» в квадратах 2-8 А-Е (рис.50; 55:1-3). Виявлене на рівні 2,20-2,50 м від «0», з глибини залягання основи похованого ґрунту (рис.56). Впущене зі стародавньої денної поверхні невеликого пагорбу над схилом яру (рис.50: *профіль стінки*).

Розміри виявленої заглибини споруди наступні: довжина – 5,0 м; ширина – 3,50-3,65 м; глибина – 2,90-2,95 м, або 0,85-0,90 м від рівня похованого ґрунту. В плані котлован мав прямокутну форму, материкові стінки ледь звужувалися донизу, переходячи у вирівняне і вичовгане в центрі материкове дно (рис.50; 55:1-3). Його орієнтовано за довгою віссю у широтному напрямку, із незначним відхиленням до північного сходу.

Заповнення котловану було однорідним, переважно чорноземним. Верхня частина позначалася просілим прошарком вуглин (рис.50: *профіль*; 55:2-3), що лежали практично через всю ширину котловану, на глибині від 2,35 до 2,60 м. Він підстилався над дном тонкими лінзочками попелу і вуглин, зі слідами затьоків. Заповнення містило де-інде шматочки печини й обмазки, що тяжіли ближче до стінок котловану. Практично на дні, на глибині 2,80-2,90 м, прослідковані суглинкові втопані тонкі прошарки від кількох підлог-долівок.

У заповненні знаходилися фрагменти кераміки, рештки залізних виробів, кістки тварин тощо, що належали носіям роменської культури, а також ті, котрі датуються давньоруським і післямонгольським часом.

Матеріали роменської культури репрезентовані фрагментами вінець-вих частин ліпних горщиків, орнаментованих відбитками гусеничного штампу вправо по зрізу та гусеничним орнаментом на плічках й у верхній частині тулуба, а також неорнаментованими фрагментами вінець ліпних горщиків. До знахідок цього ж часу належить фрагмент верху сковорідки з невисоким вінцем-бортиком.

Давньоруські матеріали у хронологічному плані розподіляються на кілька періодів. Знахідки гончарної кераміки першої половини –

Рис.56. Розкоп III. Житло 6 та яма 6.
Вигляд із заходу.

середини XI ст. представлені фрагментами вінець горщиків з манжетами ззовні під зрізом (рис.86:1-4, 10), а також уламками вінець посудин зі слабо вираженими манжетами із зовнішнього боку, що датуються другою половиною – кінцем XI ст. (рис.86:5-7, 9, 11-12). Ці матеріали походять переважно із нижніх прошарків заповнення.

Верхня частина чорноземного вмісту заповнення, до рівнів 2,55-2,65 м від «0», містила окремі уламки гончарної кераміки, що належать фрагментам вінець горщиків із розчленованими заглибленнями по зрізу, слабо вираженими манжетами-комірцями та валикоподібними потовщеннями (рис.86:13-15, 18), котрі датуються *початком XII ст.*, та фрагменти вінець горщиків із валикоподібним потовщенням XII ст. (рис.86:16-24), що вказують на час остаточного заповнення котловану зруйнованого житла. Також серед його вмісту виявлені шматки стінок червоноглиняної і рожевоглиняної амфорної тари доби середньовіччя.

Дослідження внутрішнього обсягу котловану дозволили виділити, принаймні, три перепланування підкліту житлової споруди.

На *першому етапі*, коли котлован мав меншу і підквадратну форму, з розмірами 3,5-3,6 x 3,8-4,0 м, у північно-східному його кутку була влаштована піч IV, а в західній частині – дощатий-? настил, що вкривав майже половину всього простору і спирався на дві, викладені вздовж довших стінок, дерев'яні лаги (рис.89:1). Можливо, канавки залишили-

ся й від більш просілих підтесаних колод основи «набірної» обшивки стінок котловану. Поверхня долівки цього «будівельного» етапу була рясно вкрита попелом, окремими вуглинами, подрібненими черепками ліпного посуду.

Піч IV – невелика, овальна в плані (рис.55:1, 5). Її останець, висотою 0,10-0,12 м, розміром 0,75х0,80 м, з товщиною стінок 0,14-0,20 м, мав устя, звернене на захід, шириною 0,30 м (рис.55:1, 5). Піч була влаштована на материковому дні, на глибині 2,75 м. Слідів прутчастого каркасу не виявлено. Від печі навіть не зберігся черинь у топковій камері видовжено-овальної форми, розмірами 0,46 х 0,70 м (рис.55:5). Сліди череня вгадувалися за попелястим заповненням та легким випалом материкової основи. У заповненні пічної камери траплялися окремі подрібнені уламки ліпного роменського посуду, перепалені кістки тварин.

Рештки дощатого настилу у західній частині котловану житла позначалися двома, розташованими вздовж довших стінок, канавками від дерев'яних лаг (рис.55:1,2). Останні виявлені вздовж північної і південної стінок, мали протяжність 2,1 і 1,8 м, ширину 0,20-0,25 м і глибину 0,1-0,2 м від рівня підлоги. В кількох місцях ці сліди від лаг (на кшталт канавок від основ дерев'яних настилів у похованнях Поворскля скіфського часу (Ковпаненко, 1967, с.46-68), перебивалися невеликими стовповими ямками наступного «будівельного» етапу існування підкліту. Ймовірно, що настил був основою для своєїрідної підлоги чи широкою полицею для складування якихось хатніх припасів.

На *другому етапі* котлован подовжили (розширили) у східний бік, більше ніж на 1 м. У південно-східному кутку – споруджено конструкцію сходинок входу, від яких збереглися дві широкі ямки у материковій долівці та виямка від порогу й місця закріплення «сходиноквого маршу» (широкої колоди чи двох масивних горбилів з вирубаними уступами сходинок) на південно-східному краю котловану, а в північно-східному – значно більшу за розмірами піч II (рис.89:II).

Піч II, збережена у вигляді останця, висотою 0,20 м, округлої в плані форми, діаметром 1,05х1,10-1,20 м, з товщиною стінок 0,18-0,20 м, із устям, зверненим до південного заходу – півдня, шириною 0,40 м (рис.55:1, 3, 4; 56; 65). Влаштована на материковому дні, на рівні 2,85 м від «0», із принесеного ззовні суглинку, з використанням прутчастого каркасу, сліди якого, у вигляді 15-ти ямок, розташованих по колу, добре простежені при перетині решток опалювальної споруди (рис.55:4; 68). Глибина таких ямок – 10-15 см, діаметр – 2-3 см, у їх заповненні містилися попіл та вуглини. Від печі добре зберігся єдиний добре випалений черинь, овальної в плані форми, розмірами – 0,66 х 0,90 м, товщиною 4 см, без будь-яких вмонто-

ваних до нього уламків посуду або каміння. Особливістю спорудження печі II було вміщення до замісу її західної стінки, край устя, мініатюрного ліпного роменського горщика (рис.55:4; рг), що зазнав вторинного випалу під час перебування у масиві опалювальної споруди. Це посудинка — будівельна жертва — маленький горщик, з коротким відігнутим вінцем, прикрашеним по зрізу відбитками гусеничного штампу вправо, а на тулубі — смужкою такого ж зигзагу (рис.73:9; 78). В середині горщикок містив перемішані з глиною перегорілі зерна пшениці.

Описане розміщення горщика із зерном у масиві конструкції печі є досить незвичним. Прямих аналогій в матеріалах роменської культури на сьогодні воно ще не має. Певну подібність знахідці виявляють лише розміщені у печах мініатюрні сковорідки, що походять із розкопок І.І.Ляпушкіна на городищі в Опішні. Мініатюрні сковорідки, діаметром 3,0-3,5 см, виявлені у завалах зруйнованих печей, і тому не до кінця зрозумілим залишається те, чи були вони вмонтованими до масиву опалювальних пристроїв, чи ні (*Ляпушкин, 1961, с.282-285, рис.131: 4,5,8*). За такої ситуації слід детальніше зупинитися на полтавській знахідці.

Відомо, що піч посідає чільне місце в господарській та ритуально-міфологічній сферах життя слов'ян. Будь-які контакти із нею несли на собі відтінок ритуальних, або, навіть, магічних дій. Символічне значення печі наповнювалося різним змістом, що залежав від обрядового контексту. З піччю пов'язані основні характеристики організації внутрішнього житлового простору, вона асоціюється із впорядкованим місцем проживання людей, оскільки є джерелом тепла та місцем приготування їжі.

Про значну роль печі у господарській і ритуальній сферах життя слов'ян свідчить також і те, що в конструкції печі відображається вертикальна будова світу, на зразок світового дерева: дим від печі пов'язують із верхнім, небесним світом; масив печі — із серединним світом, впорядкованим світом людей; підпінний простір — із потойбічним світом (*Агранович, Стефанский, 2002*).

Із піччю пов'язуються численні обряди, що належать до аграрних культур і культу предків. Зауважимо, що лише спорудження печі, з усіх робіт, пов'язаних із облаштуванням інтер'єру житла, носило виражений ритуальний характер (*Байбурин, 1983, с.161*).

Звідси випливає і зв'язок домашнього вогнища з богом-покровителем помешкання, так, зокрема, вогонь із печі асоціювався із образом домовика (*Афанасьев, 1995, с.37*) і пов'язувався з культом предків (*Байбурин, 1983, с.108*).

Отже, в своєму ритуально-міфологічному значенні піч виступає сакральним центром житла, домашнім жертovníком, а помешкання для

слов'янина – ототожнюється із храмом, в якому перебувало приязне до господарів божество, для якого здійснювалися щоденні жертвоприношення (Афанасьєв, 1995, с.35). Свідченням цього є зафіксовані етнографами відомості про пережитки таких пожертв біля печі. Так, наприклад, чеши обов'язково кидали у вогнище частину від приготованої страви, подібні жертвоприношення відомі серед південних і західних слов'ян (Там же, с. 23-25).

Серед жертвоприношень, пов'язаних із піччю, варто окремо зупинитися на одному з них. Мова йде про етнографічно зафіксований обряд, пов'язаний із днем «Отдання», або «Видення», що припадає на 28 січня. Вважалося, що в цей день слід бути обережним, щоб чаклунки, які можуть «давати данне», не наслали на людину біду чи хворобу. З огляду на це, люди виробили чимало ритуалів, щоб повертати назад «данне» та відробляти всілякі злосчасні наслання за допомогою молитов і замовлянь. Вірогідно, до таких захисних дій слід віднести й те, що в цей день після вечері залишали горщик із кашею на припічку для домовика (Афанасьєв, 1995, с. 37-38).

Таким чином, зважаючи на важливу роль печі у релігійно-міфологічній сфері життя слов'ян, знахідку горщика, вмонтованого у масив стінки печі, треба пов'язувати із певними обрядовими діями, де піч – виступає в якості жертovníка, а горщик із зерном – пожертви. Головною метою таких дій було отримання заступництва у домашнього божества.

Напевне, висловлену гіпотезу також підкріплює її орнаментация виявленої посудин. Як вже зазначалося, її орнамент складався з відбитків гусеничного штампу вправо, розташованих на зрізі вінця, а на тулубі – зі смужки зигзагу. Змістове навантаження зигзагу має кілька значень, одним із яких є стилізоване зображення змія (Сымонович, 1964, с.342-343), образ якого займав чільне місце в демонології багатьох народів, в тому числі і східних слов'ян (Рыбаков, 1981, с.191). Серед чималої кількості уявлень про змія в слов'янській міфології (Клейн, 2004, с.63-64) виокремлюється шанування вогняного змія, що спускався на землю у вигляді блискавки, і мав зв'язок із домашніми духами. Таке ставлення, вірогідно, походить від того, що у вогні печі шанували і небесний вогонь Перуна. Тому все міфічне оточення цього бога і підвладних йому грозових духів було в тій чи іншій мірі перенесене на образ домовика (Афанасьєв, 1995, с.39).

У заповненні печі знаходилися уламки плаского масивного склепіння та його основи, з окремими вмонтованими вапняковими конкреціями, вуглини і добре втоптаній чорнозем (рис.55:4). Безпосередньо зі вмісту топкової камери походять верхні частин ліпних горщиків з гус-

Рис.57. Розкоп III. Житло 6. Деталь.
Вигляд із південного заходу. На передньому плані – котлован з огорожею для тварин або птахів;
у центрі – залишки згорілої дверки, на якій лежить залізна дужка до цебра; зліва – піч I.

Рис.58. Розкоп III. Житло 6. Деталь. Піч I з передпічною ямкою.
Вигляд з південного сходу.

тими відбитками гусенички вправо по зрізу вінця та верху неорнаментованої тонкостінної посудини (рис.73:1, 2; 74:1-3). Біля устя печі виявлене низьке округло-біконічне, з двома рівномірно зрізаними основами пряслице, з отвором, діаметром 0,9-1,0 см, виготовлене із рожевого пірофілітового сланцю, та уламок залізної скоби, з прямокутної, загостреної на одному з кінців, пластини металу (рис.73:5, 8; 74:6-7).

Гончарна кераміка представлена фрагментами вінець горщиків із вираженим та слабко вираженим манжетом, що здебільшого датуються початком – першою половиною XI ст. (рис.73:3-4; 74:4-5).

До елементів пічної конструкції належала і передпічна ямка, видовженої, овальної в плані форми, розмірами 0,45x0,65 м, орієнтована в широтному напрямку паралельно довшим стінкам котловану житла (рис.55:1). Вона була розташована за 0,25 м на захід від устя і впущена з рівня первісної долівки на глибину 0,20 м. У заповненні цієї ямки містилися вуглини, попіл, дрібні уламки ліпного роменського посуду.

Залишки конструкції входу у південно-східному кутку котловану об'єднували дві збережені широкі, з пологими обваленими стінками, неглибокі ямки у материковій долівці та виямок від порогу на південно-східному краю котловану (рис.55:1). Ямки мали округлу в плані форму, підпрямокутну й круглу заглибини в центрі, розміри: на рівні материкової підлоги – 0,55x0,65 та 0,90x0,90 м, у заглибинах – 0,40x0,35 і 0,45 x 0,65 м (рис.55:1). Східні частини стінок цих ямок навскіс розширювалися до дна. Глибина обох не перевищувала 0,3 м від рівня долівки.

На південно-східному краю котловану, в основі похованого ґрунту, простежувалася виямка від порогу, у вигляді невеликого заглиблення видовженої форми – від 0,05 до 0,15 м, шириною 0,20 м та довжиною 1,20 м (рис.55:1, 2), заповнена рихлим чорноземом.

Додатковим елементом облаштування внутрішнього простору на цьому етапі було влаштування справа від входу так званого «вогнища» (рис.55: 1: *вогн.*), – місця розміщення скалки, позначеного на долівці невеликою заглибиною в 2-4 см. Це була попеляста, овальна в плані пляма із вуглинами, розміром 0,3x0,5 м, заглиблена у підлогу.

На дні житла, поблизу цього «вогнища», виявлений фрагмент вінця горщика роменської культури з відбитками гусенички вправо по зрізу.

Черговий етап «перебудови» підклітку позначений появою ще кількох внутрішньожитлових об'єктів. Першим в цьому ряду було влаштування 8-ми ямок по контуру котловану, пов'язаних зі спорудженням каркасно-стовпової обшивки нижньої материкової частини підкліту, створення елементів умеблювання типу полиць, або ж влаштування конструкції, стовпи основи якої слугували опорою для кріплення по-

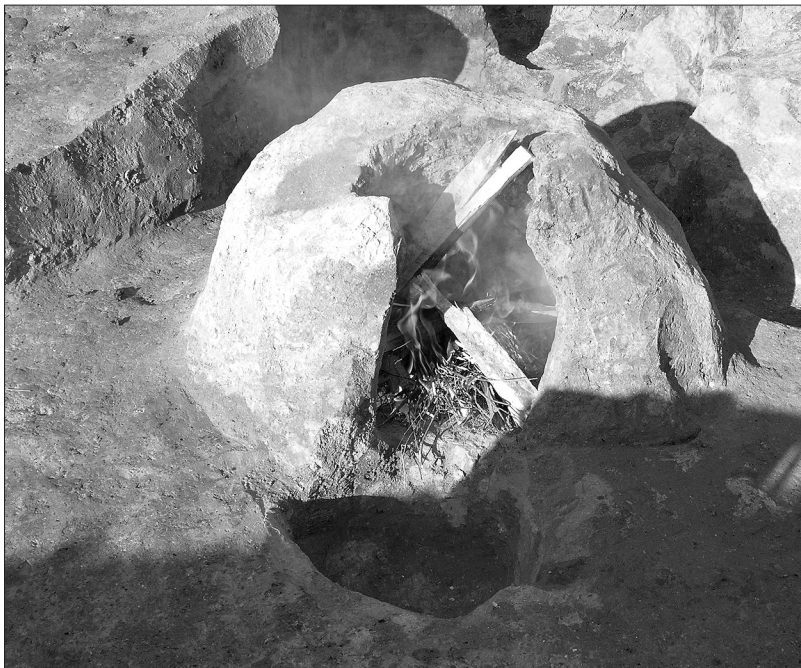

Рис.59-60. Розкоп III. Житло 6. Деталь.
Піч I, розпалена через тисячоліття. Робочі моменти.
М.С.Колишкін, В.С.Полапа, В.О.Петров, В.О.Сидоренко та ін.

Рис.61. Розкоп III. Житло 6. Деталь. Піч I. Перетин.

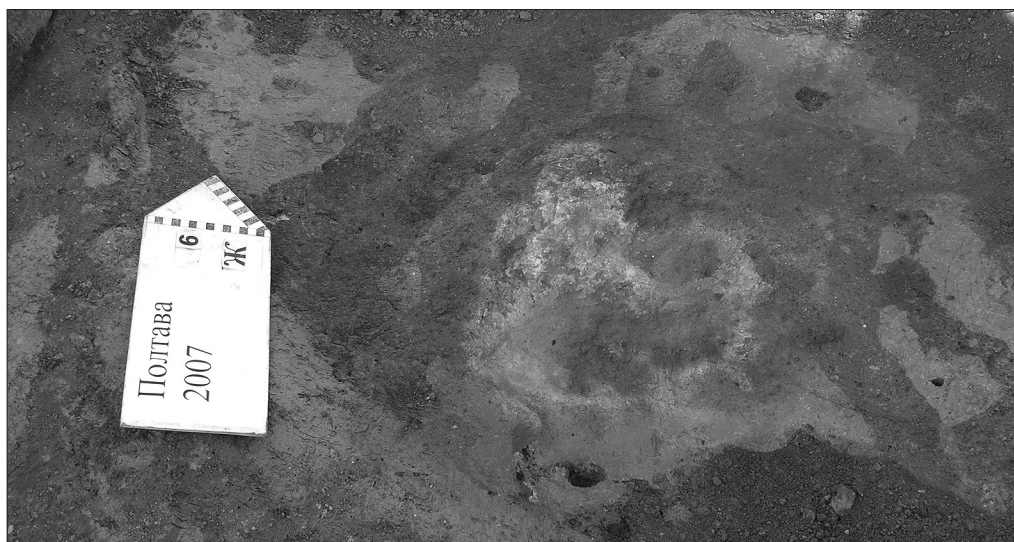

Рис.62. Розкоп III. Житло 6. Деталь. Піч I. Черінь.

лиць і лав. Більшість з цих ямок мала підпрямокутну або напівовальну в плані форму, розміри від 0,15x0,20 до 0,35x0,50 м та глибину від 0,10 до 0,30 м нижче рівня долівки (рис.55:1). До речі, вони перебивали й відбитки-заглиблення від лаг.

Наступним «кроком» у доповненні «інтер'єру» підкліту стало встановлення кількох тонких стовпів-підпорок посеред внутрішнього простору обсягу «напівпідвальної», заглибленої в ґрунт, частини приміщення. Мається на увазі дві невеликі, порівняно глибокі ямки, посередині котловану (рис.55:1) – у центрі, підквадратної в плані форми, розміром 0,25x0,25 та 0,30x0,30 м і глибиною 0,15-0,20 м. Вони могли виконувати функції додаткових опор та основи для закріплення столика, полиць тощо.

Третій етап перебудов (рис.89:III) співпав зі спорудженням ще однієї печі I (рис.55:1, 6; 56-58; 65-66). Вона мала овальну в плані форму, зрізано-конусоподібну у перетині конструкцію, зі сплосченим верхом. Збереглася з невеликими втратами на висоту 0,55-0,60 м від рівня підлоги, з діаметром основи 0,70x1,08-1,10 м та по верху – 0,58x0,75 м, товщиною стінок 0,10-0,18 м, з устям, зверненим на південний схід, шириною 0,20-0,25 м (рис.55:1, 6; 57-58; 67). Піч I влаштована у заглибині в 5 см на материковому дні підкліту, із принесеного ззовні суглинку, без збережених слідів каркасу. У печі зберігся добре випалений черінь, овальної в плані форми, розміром – 0,60x0,70 м, товщиною 4-6 см, без вмонтованих до нього уламків посуду чи каміння (рис.61-62).

У заповненні топкової камери знаходилися уламки плаского масивного склепіння, його основи, зі вмонтованими до їх складу зверху вапняковими конкреціями, вуглини та рихлий чорнозем (рис.55:6). Зі вмісту топкової камери походять переважно матеріали пізньороманської культури, у вигляді уламків ліпної кераміки, серед яких – вінце тонкостінного горщика з косими неглибокими насічками вправо по зрізу та легкими пальцевими зашипами на шийці (рис.63:2), передвінцева частина іншого горщика, орнаментованого на плічку рядом косих хрестів, нанесених відбитками гусеничного штампу, над ним – смугою неглибоких вдавлень паличкою (рис.63:1), фрагменти приденних частин і дна горщиків без уторів. Серед цілих форм вирізняються дві мініатюрні посудинки у вигляді своєрідних чашечок, з майже прямими розхиленими назовні стінками, нерівним дном, одна із яких – без візерунку, інша – прикрашена по зрізу скошеними насічками різної глибини (рис.64:4-5; 73:6-7). Подібні посудинки інколи розглядаються дослідниками як тиглі для плавлення кольорових металів. Правда, для останнього товщини їх стінок замало, а сліди таких дій – відсутні. Є й третя версія щодо атри-

буцїї знахідок: посудинки знаходилися на печі з метою вміщення пожежертв покровителям домашнього вогнища.

В середовищі носіїв роменської культури існує група речей, стосовно призначення яких у дослідників немає одностайної думки. Мова йде про мініатюрний ліпний посуд, який, хоча і в невеликій кількості, все ж трапляється під час розкопок роменських пам'яток (Опішня, Новотроїцьке, Полтава, Липинське та Мохначанське городища). Щодо його призначення, то в останньому вбачали вотивний посуд, пов'язаний із аграрними культурами або дитячі іграшки (Сухобоков, Юренко, 1995, с.54-56), зараховували до категорії побутових речей на кшталт сільниць (Супруненко, Кулатова, Приймак, 2001, с.75, рис.44:1) або ж чашок чи стаканів (Енуков, 2005, с.141, рис.42:10-12), інколи – пов'язували із виробничою сферою (Колода, 2001, с. 44, рис.4:10).

Подібний мініатюрний посуд знаходять також і в матеріалах з розкопок давньоруських поселень домонгольського часу, трактуючи його винятково як іграшковий (Археология, 1997, с.118, табл. 81:35, 36, 43, 44, 50-59). Хоча таке однозначне трактування не є коректним, оскільки серія подібних знахідок виявлена під час розкопок М.К.Каргера 1938 р. в Києві у так званому «житлі художника», і цілком слушно пов'язується автором розкопок з посудинками для фарби (Каргер, 1945, с.11-12, рис.11).

Як бачимо, одностайної думки стосовно призначення цієї категорії знахідок поки що не існує. Відкидати або ж беззаперечно приймати одну з них поки що немає надійних підстав. Вірогідно, що цій темі необхідно присвятити спеціальне дослідження, в якому, окрім морфологічних ознак виробів, варто зосередити увагу також і на умовах знахоження останніх.

Давньоруська гончарна кераміка представлена розвалом верхньої частини горщика з комірцевим манжетом ззовні під зрізом, що належить до першої половини XI ст. (рис.63:3). Тут же виявлені уламки туфвоного жорна (рис.63:4; 64:1-3).

Поряд із устям печі знаходилася уступчаста передпічна ямка із центральною заглибиною, вірогідно, влаштована на місці основи колишнього стовпчика, підовальної в плані форми, розміром 0,32х0,44 м і глибиною 0,3 м від рівня підлоги (рис.55:6). Заповнення ямки склали поплясті та вуглисті нашарування, окремі уламки ліпної кераміки і кісток травин. Сліди ще однієї передпічної ямки знаходилися справа від печі. Її розміри – 0,3х0,6 м та глибина – 0,1 м, вміст – аналогічний.

Навпроти устя печі I, з південно-західного боку, збереглися сліди 5-ти маленьких ямок від влаштування прутчастого каркасу основи

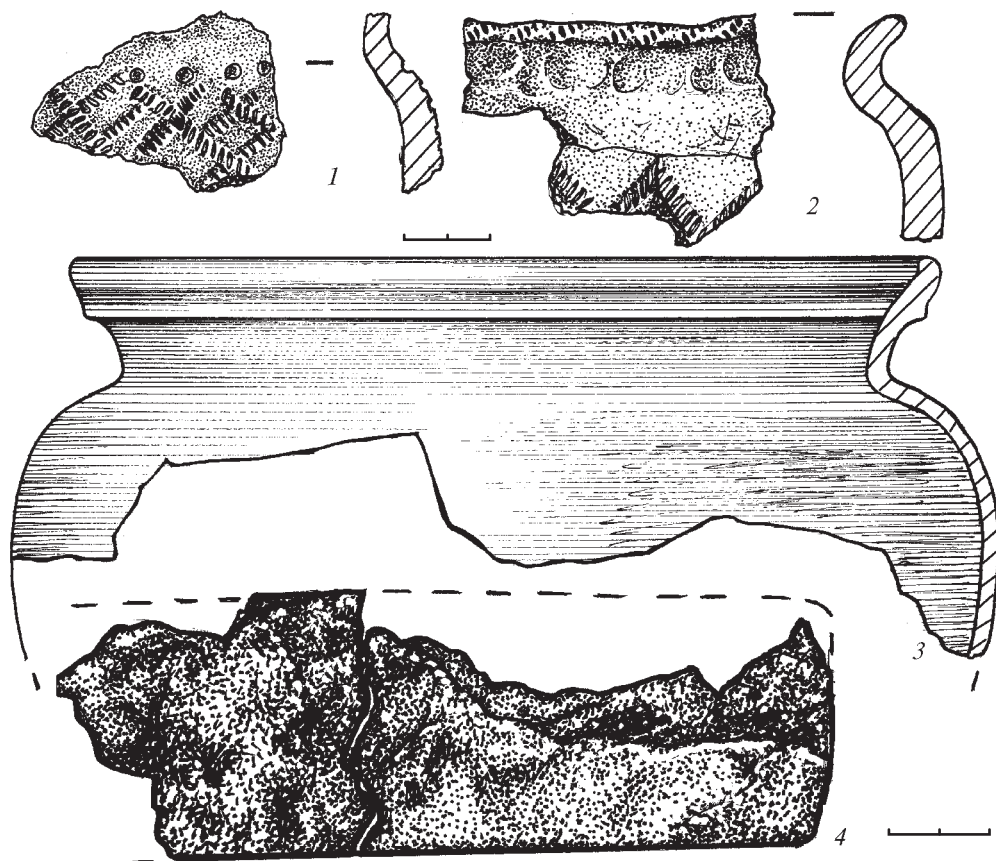

Рис.63. Розкоп III. Житло 6. Піч I. Знахідки.
Кераміка, туф.

скалки, діаметр яких не перевищував 2-5 см, а глибина знаходилася в межах 12-15 см (рис.55:1; 57).

Ще однією деталлю «інтер'єру» цього заглибленого у материк приміщення під житловою наземною частиною споруди стало, вірогідно, влаштування на місці печей II і IV своєрідної «полиці», насипаної з мішаного ґрунту, взятого під час підчистки долівки і демонтажу решток зазначених печей. Розміри цієї підсипаної конструкції не перевищували в ширину 1,2 м, в довжину – 2,0-2,2 м. Висота такого втрамбованого підвищення, типу материкових полиць у ранньороменських житлах (Макаренко, 1925, с.10-11; Ляпушкин, 1958, с.82, 121; Сухобоків, Юренко, 1995, с.18, 22), не перевищувала висоти останців печей – 0,20-0,25 м від рівня

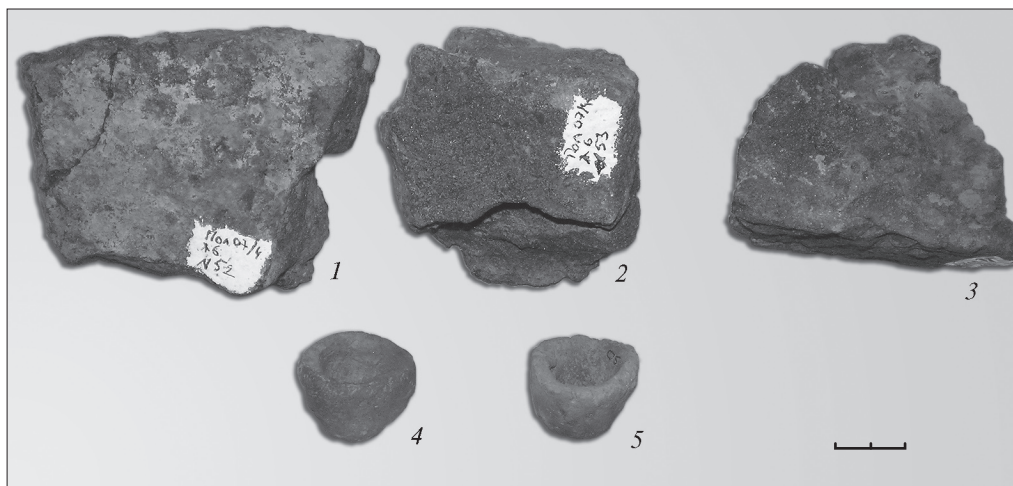

Рис.64. Розкоп III. Житло 6. Піч I. Знахідки.
1-3 – туф; 4, 5 – кераміка.

підлоги. Подібна конструкція, напевне, виступала основою для складування якогось збіжжя.

Найпізнішим елементом облаштування підклітку виявилися рештки огорожі у південно-західному куті котловану (рис.89:III), у вигляді заглибини на його дні в 5 см, по краю якої, з боку внутрішнього обсягу, була влаштована невисока глиняна стінка, з трьома розривами у 0,15-0,50 м, що відділяла по діагоналі трикутну в плані площу від північно-західного кута і печі I до майже середини західної стінки (рис.55:1, а-в; 57; 65-66). Розміри цієї «огорожі» – 1,8 x 4,0 м (площа – 3,6 кв. м). Висота стінки коливалася від 0,38 до 0,47 м, товщина – від 0,20 до 0,30 м. Стінка, вірогідно, слугувала основою для влаштування клітки чи огорожі з гілок або жердин. Заповнення долівки цього «простору» вирізнялося затічним вмістом, з попелом та вуглинами (рис.57; 65-66), було перемережане прошарками глею, органіки, що вказувало на утримання в «огорожі» поросят або домашніх птахів. Клітка могла здійматися до стелі підклітку, що було помітно за місцем падіння завалу печі III з горішньої частини житла (рис.55:1; 71; 76-77).

I, насамкінець, *фінальний етап* існування житла зафіксував завал печі III, що обвалилася під час пожежі з верхнього житлового приміщення до підкліту (рис.55:1, 3; 70; 75-76). Цей завал скошеною лінзою, розміром 1,2x2,5 м і потужністю 0,4-0,7 м, просів до заповнення, а в його основі лежали рештки обвалених донизу обгорілих плах перекриття, шириною 12 і товщиною 5-6 см, окремих горілих дошок обшивки, обмазка зі слі-

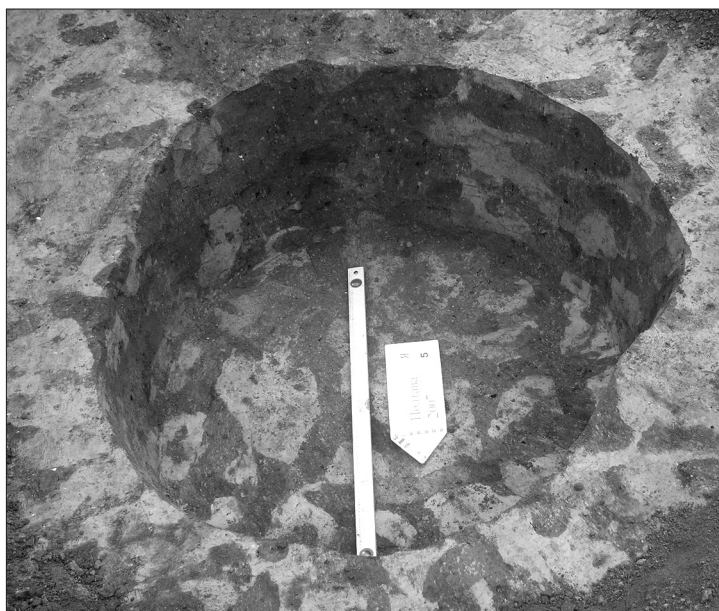

Рис.72. Розкоп III.
Яма 5 («пляма») і яма 6.
З півночі.

дами побілки крейдою тощо (рис.70; 75-77). Масивна піч III була влаштована на глиняному прошарку, з камінням в основі, уламками зернотерки, окремими плоскими конкреціями та поодинокими фрагментами посуду (рис.55:1; 71; 75-77).

На горішній печі чи її припічку знаходилися кілька посудин. Рештки розвалів чотирьох горщиків (трьох ліпних та одного гончарного) лежали, фактично, на долівці останнього «будівельного» етапу підкліту, поверх вуглин і залишків горілих дошок (рис.71; 75-77), маючи чіткі сліди вторинного випалу внаслідок пожежі. Ці посудини, майже без втрат, відреставровані (рис.79; 81-83).

Зазначений комплекс кераміки роменської культури, без сумніву, є найцікавішою знахідкою, з огляду на повноту збережених форм. З-поміж посудин вирізняється невеликий ліпний, типово пізньороменський, неорнаментований горщик, із доволі розхиленими вінцями, округлим тулубом, на плоскому, дещо нерівному дні без утору. Висота посудини – 13,5 см; діаметри: вінець – 10,1 см, тулуба – 11,5 см, дна – 7,0 см (рис.79:1; 84:3).

Виразнішим є значно більший, також ліпний горщик, із порівняно короткими відігнутими вінцями, прикрашеними по зрізу відбитками

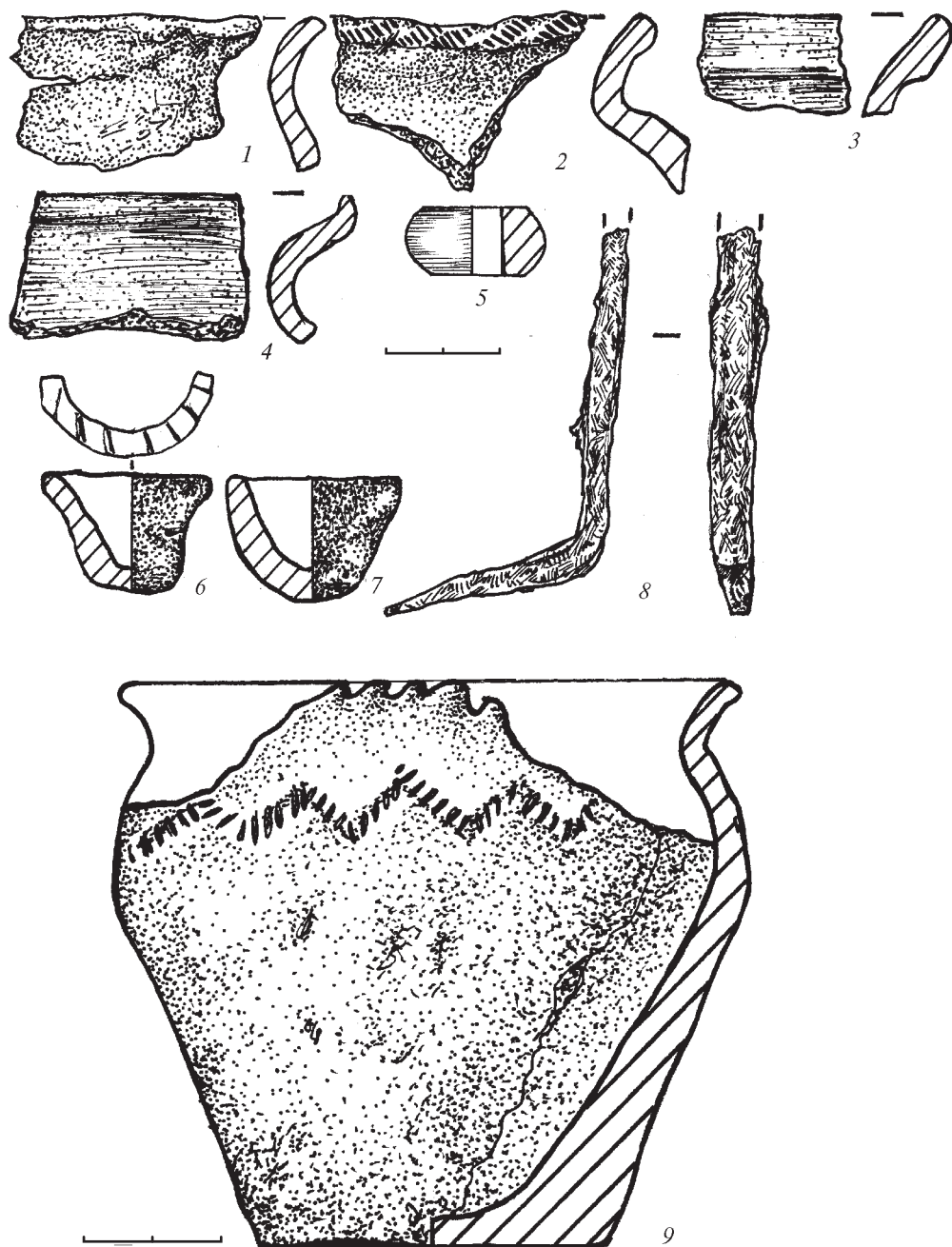

Рис.73. Розкоп III. Житло 6.

Печі II (1-5, 8, 9) і I (6, 7). Знахідки.

1-4, 6, 7, 9 – кераміка; 5 – пірофілітвовий сланець; 8 – залізо.

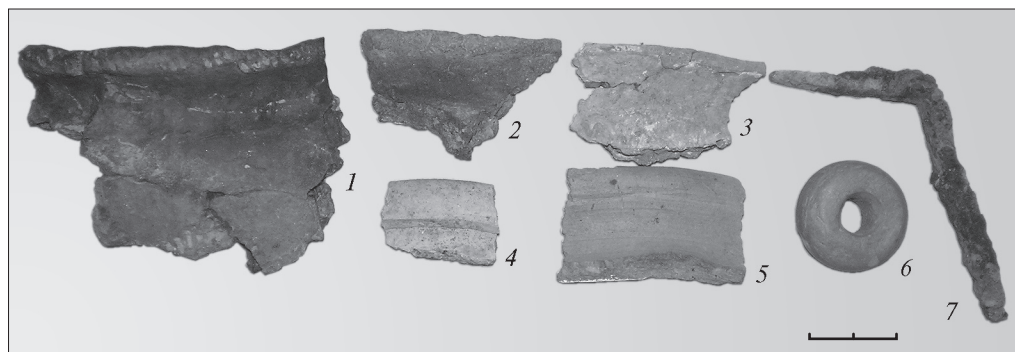

Рис.74. Розкоп III. Житло 6. Піч II. Знахідки.
1-5 – кераміка; 6 – пірофілітовий сланець; 7 – залізо.

гусенички вправо, опуклим широким тулубом, на якому тим же способом нанесений ряд косих хрестів. Він має пласке дно без утору. Візерунок із солярних знаків, відтиснутих гусеничним штампом, орнаментально утворює смугу рівносторонніх ромбів, що оперізує плічка посудини, надаючи їй завершеності. В кількох місцях на трохи заглаженій поверхні горщика наявні сліди відбитків тканин (рис.81; 84:2), а поверхня посудини місцями закіпчена. Висота – 26,3 см; діаметри: вінець – 23,8 см, тулуба – 26,6 см, дна – 13,8 см (рис.81).

Третій ліпний горщик середніх пропорцій, з виділеними відігнутими вінцями, прикрашеними по зрізу насічками вправо, які ніби імітують виту мотузку, має округлий тулуб (рис.84:1). На його плічках нанесений горизонтальний ряд зигзагу, з косо перехрещених краями відтисків гусеничного штапу. Посудина з пласким дном, без утору. За зовнішніми обрисами, нахилом і формою вінця, виділеною невисокою шийкою, вигином плічок горщик належить до зразків посуду, що побутував у пізньороменський час. Висота посудини – 23,6 см; діаметри: вінець – 16,6 см, тулуба – 18,9 см, дна – 9,4 см (рис.82).

Описані вище посудини, – перша та третя, – належать до I-го типу кухонних горщиків, за І.І.Ляпушкіним та О.В.Сухобоковим (*Ляпушкин, 1958, с.32-35, рис.18:3; 19; Сухобоков, 1975, с.76, рис.43:2*), і характеризуються наявністю опуклого тулуба, невеликого відігнутого вінця. Діаметр горловини в них менший за висоту, а діаметр дна – складає половину чи дві третини діаметру горловини. Другий горщик, вірогідніше за все, слід віднести до III-го типу, особливістю якого є наявність опуклого тулуба та широкого дна, при близькому співвідношенні ширини і висоти (*Ляпушкин, 1958, с.38, рис.18:3; Сухобоков, 1975, с.77*).

Рис.75-76. Розкоп III. Житло 6.
Завал печі III
та робочий момент його розчистки.
Вигляд з північного сходу. М.О. Радченко.

Рис.77. Розкоп III. Житло 6. Розвали горщиків в основі завалу печі III. Вигляд з північного заходу. Зліва – уламки зернотерки, справа – огорожа клітки.

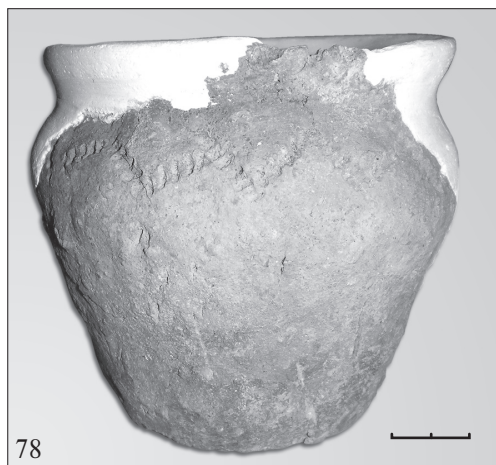
На визначення верхньої межі датування житла в цілому і часу знищення його пожежею впливає ще одна знахідка зі складу набору кераміки на полиці поряд із піччю III. Це розвал гончарного горщика з відігнутих назовні вінцем, валикоподібним потовщенням зсередини, манжетом-комірцем ззовні під зрізом, опуклим тулубом, на пласкому звуженому дні без утору, що датується другою половиною XI ст. (рис.83; 84:4). Висота горщика – 22,0 см; діаметри: вінець – 23,9 см, тулуба – 23,0 см, дна – 9,4 см (рис.83).

Із завалу печі походить фрагмент вінця гончарного горщика з невеликим валикоподібним потовщенням зсередини, манжетом-комірцем ззовні під зрізом, що утворює закраїну, який відноситься до XI ст. До основи печі був вмурований уламок гранітної зернотерки (рис.84:5) й кілька її дрібніших шматків (рис.80).

Фінальний етап існування житлової споруди засвідчила й інша, доволі виразна знахідка. Посеред котловану підкліту, поряд із піччю I та рештками огорожі «клітки» для тварин, на рівні долівки останнього етапу перепланувань, виявлені рештки згорілої дощатої дверки від клітки, розміром 0,53х0,74 м, прямокутної в плані форми (рис.55:1; 56; 65-66). Вона нібито складалася з трьох тонких дощок, шириною 0,16-0,18 м та

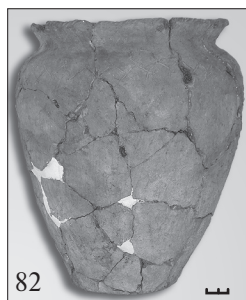
78

79

81

82

83

80

Розкоп III. Житло 6.

Рис.78. Піч II. Ліпний горщик.

Рис.79, 81, 82. Піч III. Ліпні горщики.

Рис.80. Піч III. Уламок зернотерки. Граніт.

Рис.83. Піч III. Гончарний горщик.

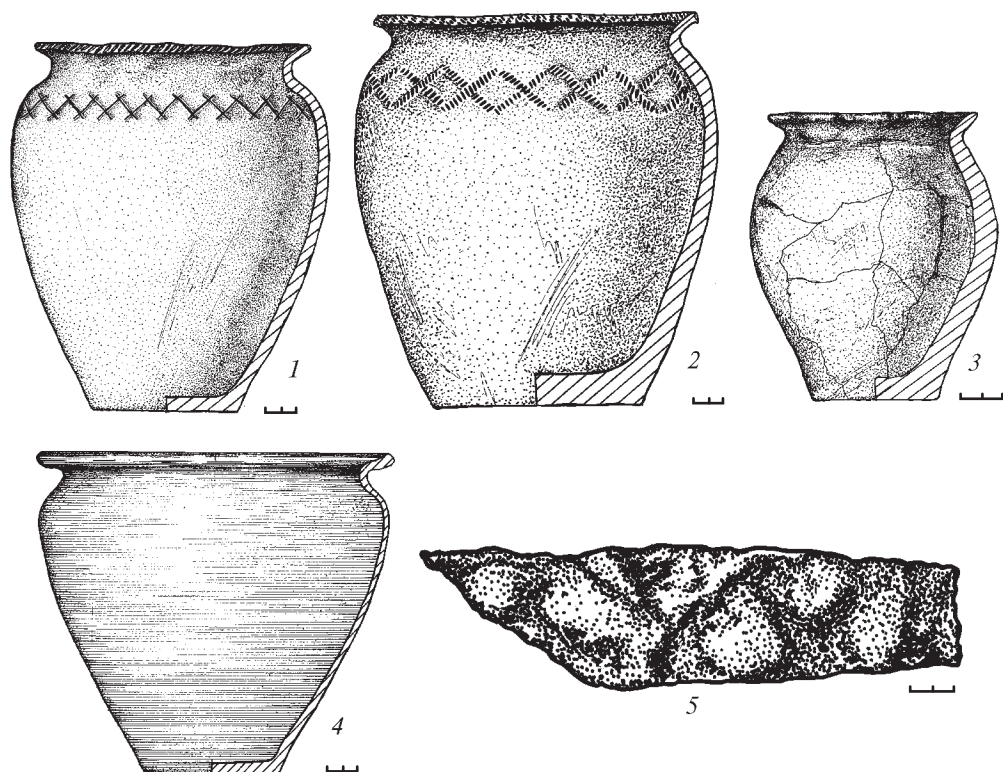

Рис.84. Розкоп III. Житло 6. Піч III. Цілі форми ліпного (1-3) і гончарного (4) посуду та уламок зернотерки (5).

довжиною 0,74 м. Слідів поперечин і цвяхів на цій деталі хатнього начиння виявлено не було. Натомість, посеред цих дошок вгадувалися контури згорілої круглої дерев'яної посудини діаметром 0,38-0,40 м, складеної з дощочок, з'єднаних обручами з гілок верболозу (рис.55:1). На північний схід по їх контуру лежав розвал залізної дужки до цебра (рис.57; 66).

Подібна знахідка – єдина серед полтавських роменських старожитностей. За уламками, залізна напівкругла дужка до цебра мала один повністю збережений, злегка закручений край, а інший – профільований в основі вигину й обламаний внаслідок руйнування корозією. Дужка відкована з підпрямокутного у перетині прута заліза, поверхня її добре вирівняна, гострі краї зняті сточуванням. Довжина – 32 см; висота – 16,2 см; перетин залізного стрижня – 1,6x1,0 см (рис.88).

Дужки до цебер (відер) належать до доволі розповсюджених на Русі у X-XIII ст. побутових залізних виробів (Село, 2003, с.108). Тільки в Києві

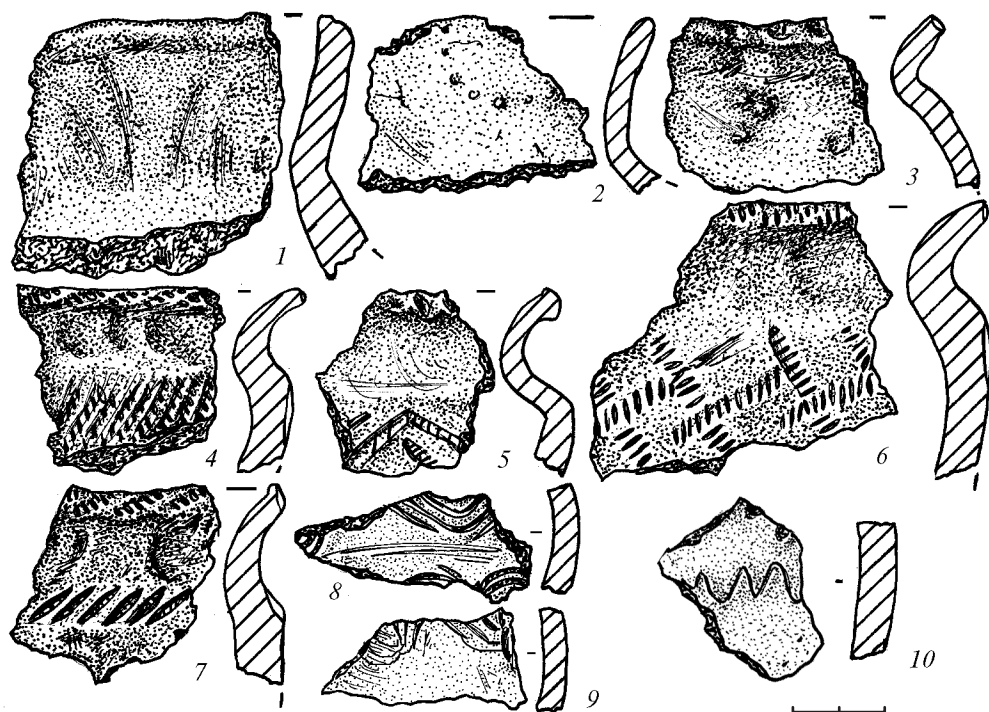

Рис.85. Розкоп III. Яма 6. Фрагменти ліпного і гончарного посуду.

їх виявлено близько 70 (Толочко, Боровский, Вознесенская и др., 1981, с.272). Дужки подібних розмірів і перетину виявлені на селищах у Григорівці в Канівському Подніпров'ї (Петрашенко, 2005, с.86, рис.43:3), Дорогобужі (Прищеп, Нікольченко, 1996, с.197, рис.63:1, 3), на Чернігівщині (Село, 2003, с.110). Подібна дужка навіть походить з будівлі XIII-XIV ст. у Митрополитичому саду Києво-Печерської лаври (Гончар, 1993, с.170, 171, рис.3:4). До речі, діаметр полтавського відра пізньороманського часу співпадає з більшістю давньоруських цебер XI-XIII ст. (Село, 2003, с.108, 110) – близько 31-32 см.

Отже, виявлене у розкопі III житло 6 належало до числа житлових споруд з підклітом, відомих за дослідженнями давньоруських пам'яток Півдня Русі, починаючи з X – початку XI ст. (Моргунов, 2002, с.56-66; Петрашенко, 2005, с.33). Подібні житла досліджувалися і на Київському Подолі (Тараненко, 2001, с.61-63). Виявлений підкліт був заглиблений у материк і влаштований над схилом пагорбу. Він мав прямокутну форму. Обсяг підкліту, площею 18 кв. м, із окремим входом з південно-східного

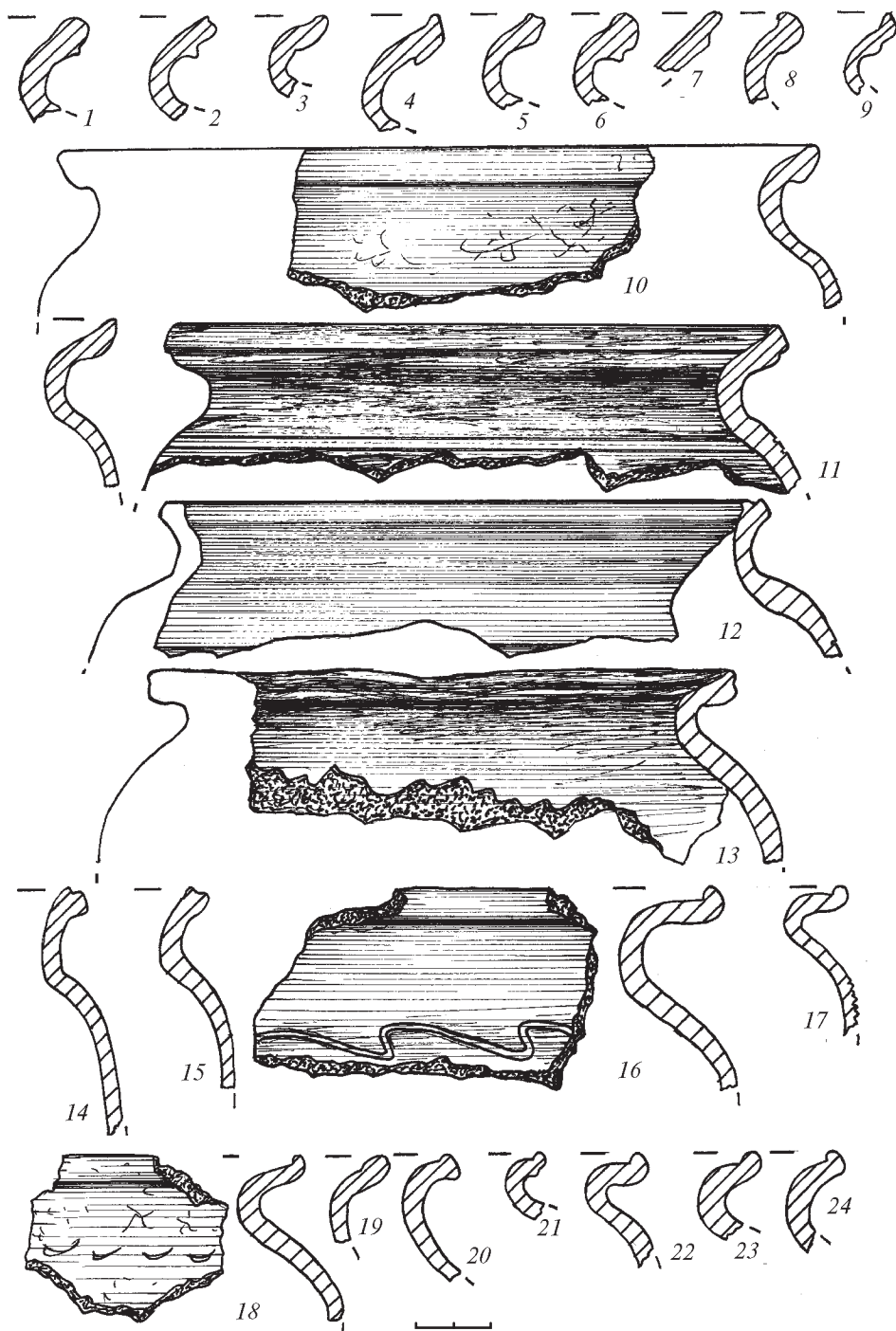

Рис.86. Розкоп III. Житло 6. Фрагменти давньоруського посуду.

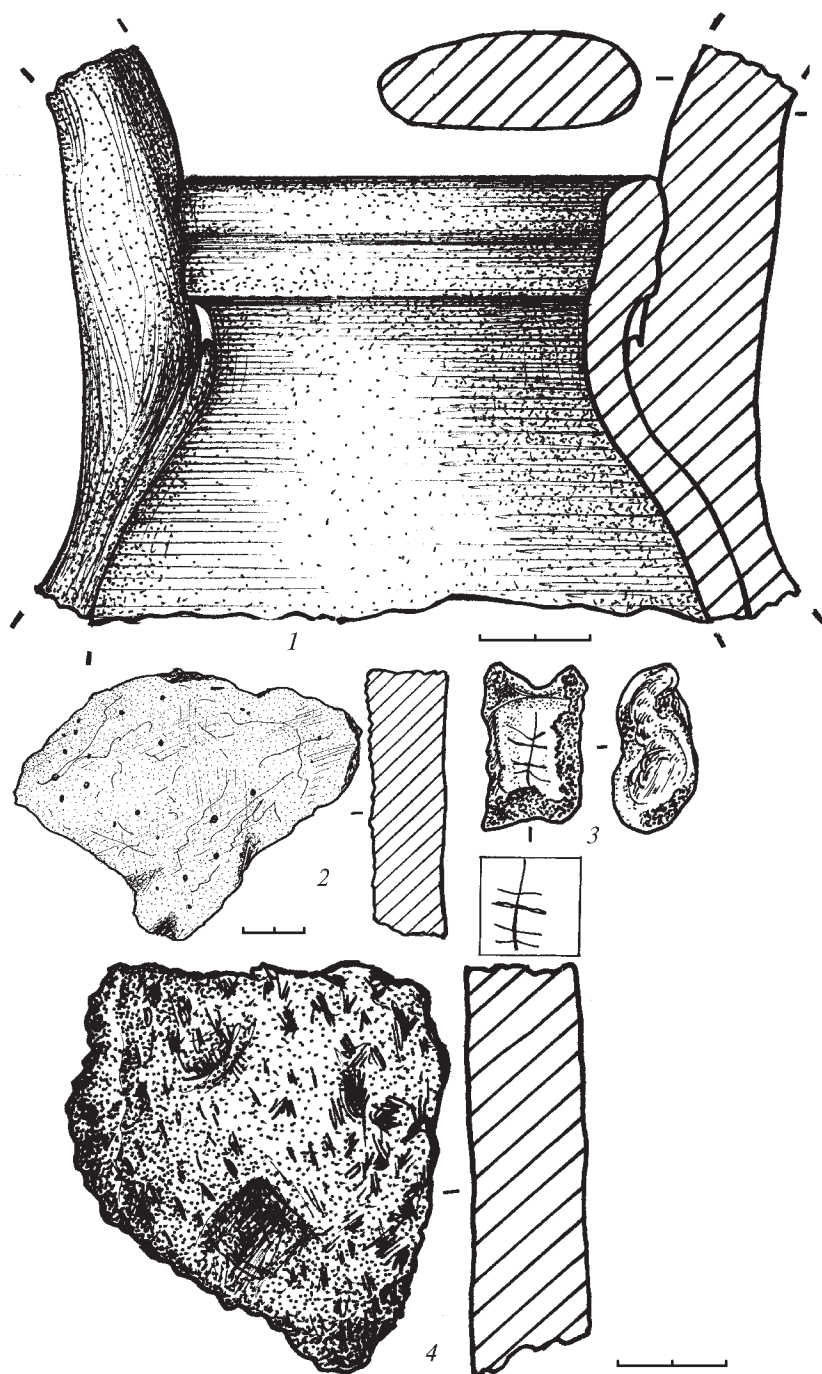

Рис.87. Розкоп III. Яма 6. Індивідуальні знахідки.
1, 2 – кераміка; 3 – кістка; 4 – туф.

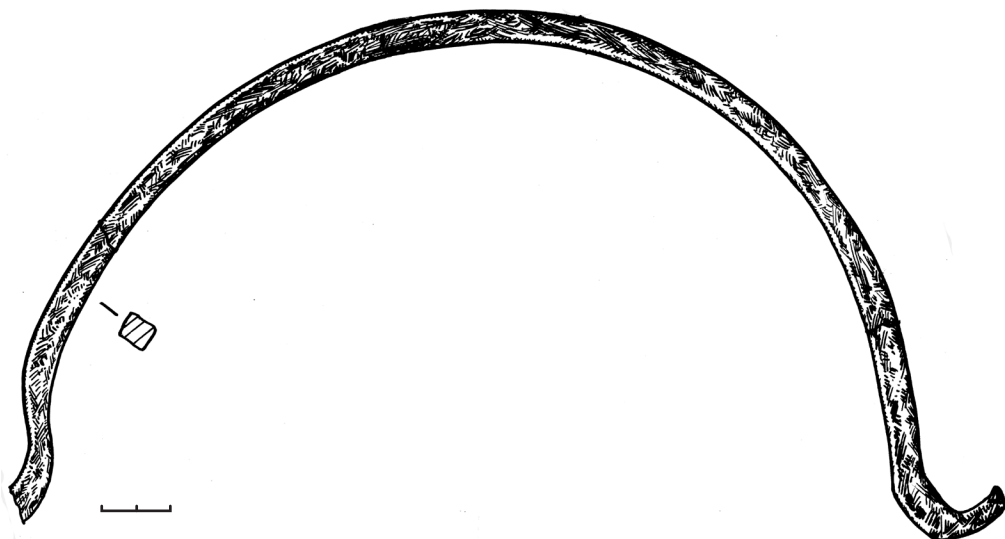

Рис. 88. Розкоп III. Житло 6. Дужка до цебра.
Залізо.

боку – від старого узвозу, опалювався. Вірогідно, що внутрішній обсяг заглибини, з огляду на наявність певного простору між стінкою котловану і стінкою печі, був обшитий дерев'яними дошками або плахами, які могли закріплюватися системою стовпів, розташованих по периметру котловану (рис.55:1). Приміщення використовувалося в якості господарського, та, на певному етапі, – за зимових умов, – як місце утримання домашніх тварин чи птахів. Житлове приміщення дерев'яної оселі знаходилося зверху над підклітом і мало власну піч (Супруненко, Пуголовок, 2008, с.130).

Подібні, умовно «двоповерхові» житлові споруди відомі в ареалі поширення роменської культури. Так, під час розкопок Горбівського поселення у Подесенні схожа стратиграфічна ситуація була простежена під час досліджень споруд №№ 4 та 6 (Григор'єв, 2000, с.90-94). Будівлі з підклітом відомі і в межах Посейм'я, зокрема, виявлені під час розкопок Липинського городища (Енукова, 2007, с.42-48, рис. 47-53).

Поява «дворівневих» житлових споруд у домобудівній практиці сів'ерян, на думку О.В.Григор'єва, належить до середини – другої половини Х ст. (Григор'єв, 2000, с.48-51, 99-100). Варто зауважити, що двоповерхові та з підклітами житлові споруди подекуди зустрічалися і під час розкопок інших пам'яток Південної Русі початку – середини ХІ ст. (Моргунов, 2002, с.56-66; Петрашенко, 2005, с.33).

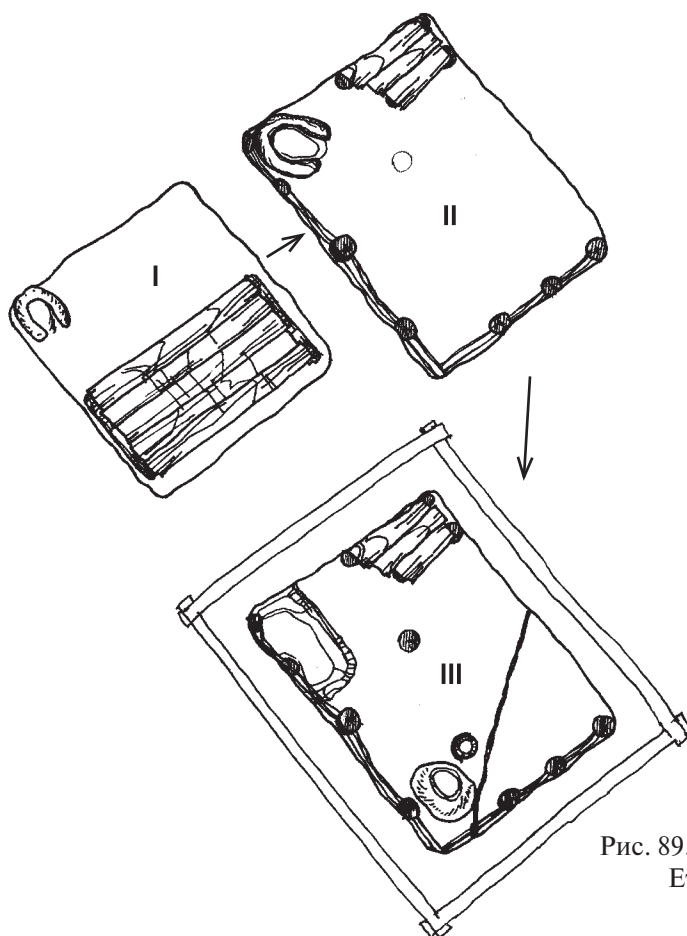

Рис. 89. Розкоп III. Житло 6.
Етапи перепланування
та розширення
внутрішнього обсягу.

Зауважимо, що результати розкопок дають право ставити питання про поступове не тільки перепланування житла, а і його розширення на протязі періоду функціонування. Так, на першому етапі – від часу спорудження на початку XI ст. – котлован підкліту підквадратної форми міг виступати як окреме житло-напівземлянка, яке з часом було розширене у західний бік. Зі спорудженням верхнього житлового обсягу, заглиблене приміщення в материковому суглинку поступово перепланувалося під підсобну господарську частину господи. Останнє відображають і сліди кількох долівок, і численні стовпові ямки, що мають залишки підведення нових опор-стовпів, і рештки демонтажу печей. На наш погляд, всі ці зміни відбувалися за життя одного-двох поколінь, десь на протязі 30-40 років (рис.90).

Рис. 90. Розкоп III. Житло 6. Реконструкція інтер'єру на фінальному етапі існування. За Ю.О.Пуголовком.

Датування комплексу, за знахідками, вкладається у час між початком та серединою XI ст., де нижньою має бути дата – початок XI ст., верхньою – друга чверть XI ст. Маємо констатувати, що досліджене житло загинуло внаслідок пожежі, про що свідчать знахідки цілих форм посуду, окремих знарядь праці тощо. Проте, якихось більш-менш цінних речей, знарядь праці та прикрас у рештках споруди не виявлено. В цьому плані варто зважити й на те, що більша частина житла, крім підкліту, не збереглася, що певним чином зменшує інформаційний потенціал комплексу.

Розділ 7.

КОТЛОВАН БУДІВНИЦТВА: КУЛЬТУРНИЙ ШАР ТА ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ

Малочисельними у всіх нашаруваннях є перевідкладені поодинокі знахідки уламків стінок ліпних кухонних та столових лискованих посудин скіфської доби, що засвідчують використання цієї території як господарської зони населенням селища VII-V ст. до н.е.

Численнішими є фрагменти посуду роменської культури, серед яких вінця, орнаментовані відтисками гусенички чи без додаткового оздоблення (рис.91:1-6). В одиничному випадку трапилася стінка ліпного горщика, прикрашена широкими пальцевими защипами (рис.91:7).

До давньоруського часу належить найбільш представницька серія матеріалів, представлена уламками посуду різного часу – від середини XI до початку XIII ст. (рис.92:1-17). Можна виділити уламок приденної частини горщика на низькому кільцевому піддоні, з ледве наміченим утором, на дні якого – частина тавра у вигляді сегмента кола і хорди, що відходить від нього (рис.92:18).

Звісно, найбільш репрезентативною виявилася добірка матеріалів фіналу пізнього українського середньовіччя. Доцільно зупинитися на характеристиці найбільш ранньої серії уламків гончарної кераміки козацької доби з розкопу й описі індивідуальних знахідок.

У котловані, серед переміщених матеріалів, переважно у заповненні об'єктів XVIII-XX ст., іноді – на ділянках збережених культурних нашарувань, виявлено групу уламків сіроглиняного та сітчасто-лискованого посуду другої половини XVII – початку XVIII ст., серед яких фрагменти вінець і стінок горщиків з високими краями (рис.93:2; 96:1-2), приденна частина керамічного гончарного кухля, прикрашена масивними защипами на уторі (рис.93:3; 96:3). Більш пізніші типи посуду, переважно, мають вже закраїну зсередини, оздоблені ззовні лініями білого чи червоного ангобу і розписними візерунками.

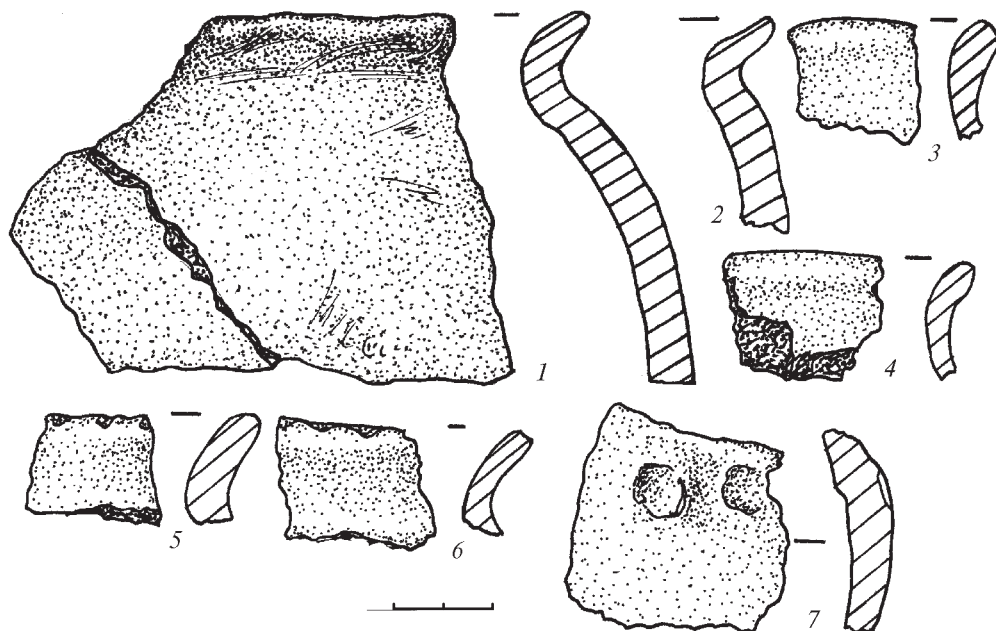
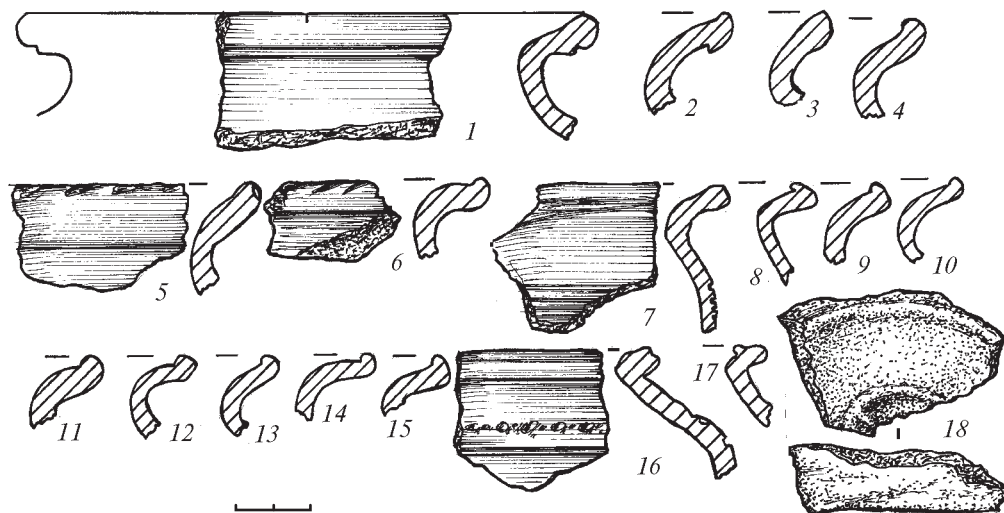

Рис. 91. Першотравневий просп., 21. Котлован.
Уламки ліпного посуду роменської культури.

Рис. 92. Першотравневий просп., 21. Котлован.
Уламки гончарного посуду давньоруського та післямонгольського часу.

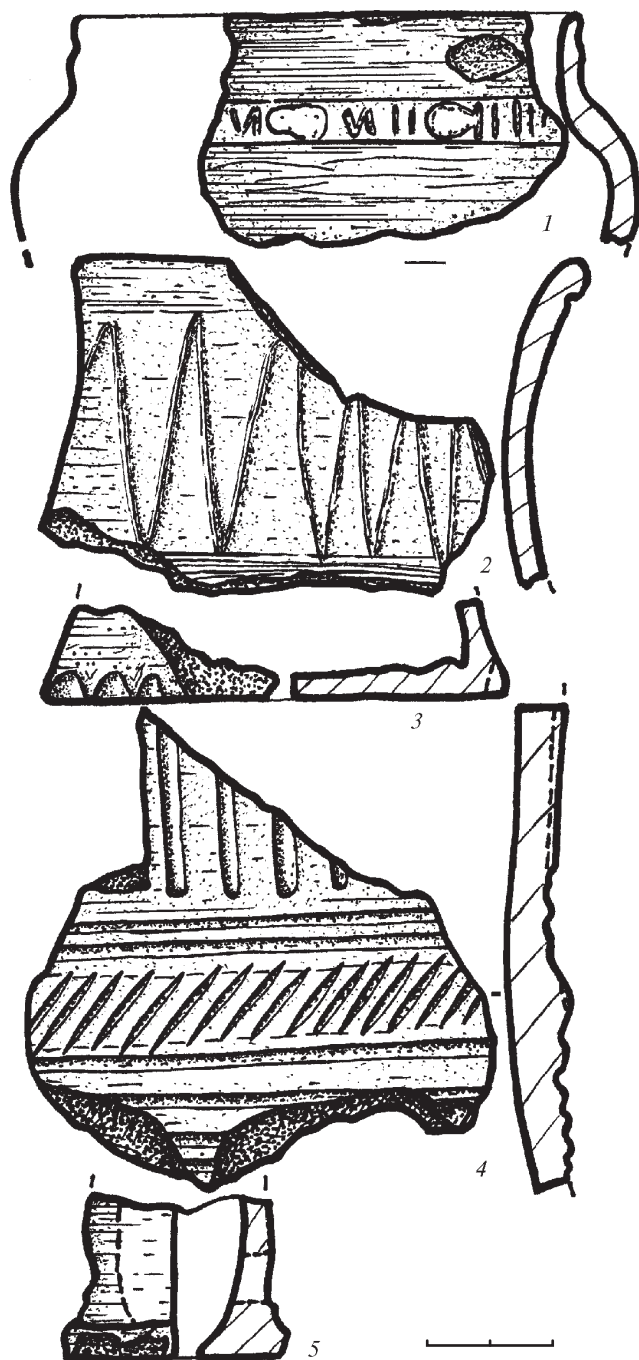

Рис. 93. Першотравневий просп., 21.
Котлован. Уламки гончарних виробів XVII – XVIII ст.

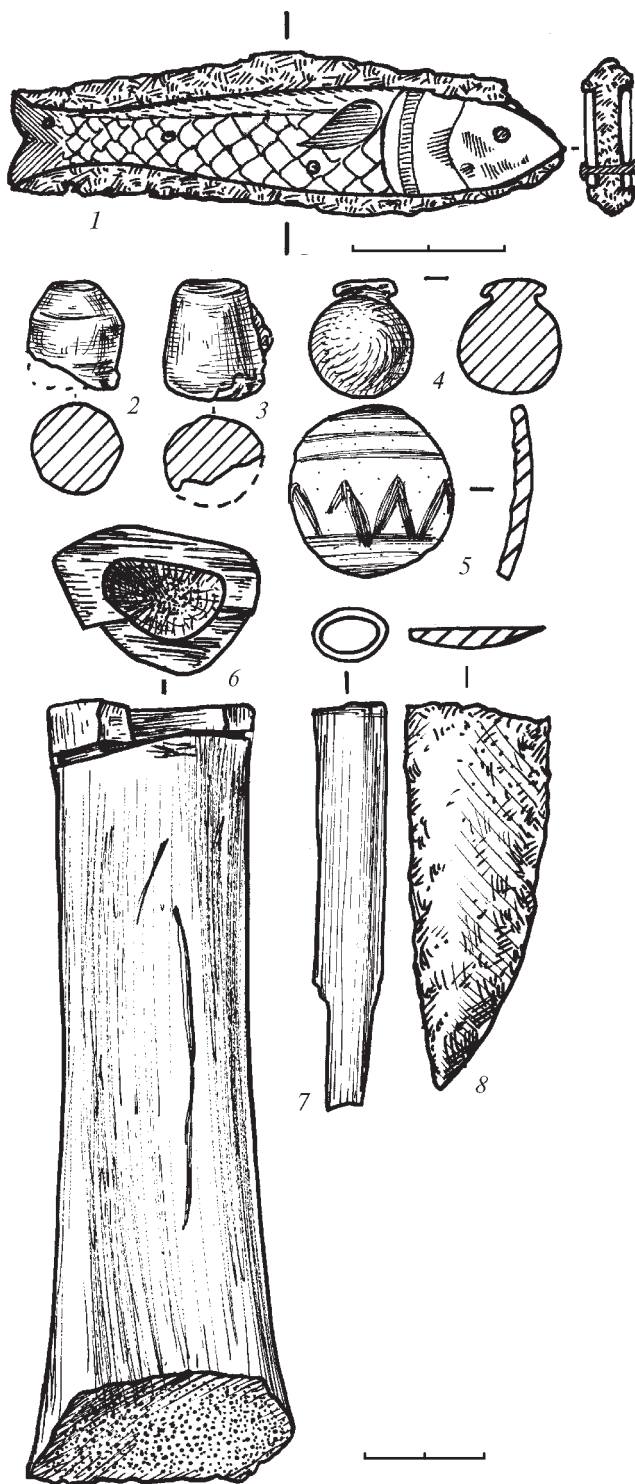

Рис. 94. Першотравневий просп., 21.
Котлован.
Індивідуальні знахідки
XVII – XVIII ст.
та ін. епох.
1 – залізо, кістка;
2-4 – свинець; 5 – кераміка;
6-7 – кістка; 8 – залізо.

Індивідуальні знахідки пізньосередньовічного часу представлені кількома групами. По-перше, це вироби з кераміки. Серед них: уламок гончарного керамічного світильника (рис.93:5; 96:6), фішка-«буц», виточена зі стінки гончарного, розписаного ангобами, горщика (рис.94:5; 98:2).

Серед виробів з металу слід виокремити обламаний кінець клинка шаблі (рис.94:8; 98:1) та фрагмент заклепкового комбінованого руків'я ножа, накладки на якому виготовлені з кістки, у вигляді профільних зображень риби, закріплених на металевій основі руків'я трьома дрібними бронзовими заклепками (рис.94:1; 98:7).

У ході досліджень (з використанням металошукачів) виявлені й кілька рушничних свинцевих куль, одна з яких – округла, масивна, зі збереженим приплюснутим литником (рис.94:4; 98:3), аналогії якій відомі як на Богородицькій фортеці у Присамар'ї, так і серед матеріалів полів битв за участю шведських військ останньої третини XVII ст. (*Knarrstrom, 2006, s.63, 99; Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с.67-68, рис.29:16*), інші – конусоподібні (рис.94:2-3; 98:4-5). Останні предмети можна розглядати у контексті подій оборони Полтави 1709 р.

Нумізматичні знахідки нечисленні. Представлені вони двома монетами Речі Посполитої – мідними солідами (литовським та коронним) – «боратинками», часу правління Яна Казимира, карбованими у 1659-1666 рр. На обох – дата випуску не читається (рис.98:6).

Серед знахідок без чіткої культурно-хронологічної атрибуції – вироби з кістки. Останні представлені кістками тварин (епіфізу та кісткою кінцівки великої рогатої худоби), зі слідами спилів, шліфування, виготовлення заготовок під вироби (рис.94:6; 97:1-2), а також уламком старанно полірованого трубчастого виробу, виконаного з пустотілої кістки тварини (рис.94:7; 97:3). Останній предмет належав, імовірно, до давньоруської епохи, і міг бути гольником.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у ході наглядових науково-рятівних робіт отримані досить цінні історичні та археологічні дані щодо заселення і забудови Інститутської гори у Полтаві, в межах віддаленого куточка міської фортеці козацької доби. Цілком підтвердженим може вважатися факт використання цієї території вже за ранньоскіфського часу – з VII-VI ст. до н.е., чому отримані матеріальні підтвердження у вигляді перевідкладених уламків ліпного посуду в ряді досліджених об'єктів різних епох. Вірогідно, селище скіфського часу тулилося до схилу Миколаївського та Мазурівського ярів, продовжуючи таким чином зону стародавнього сельбища на Івановій горі (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с.122-123*).

Цілком очікуваним стало виявлення на ділянці й матеріалів пізньороменської археологічної культури, пов'язаних з існуванням на Інститутській горі великого поселення переддержавного угруповання південно-східних сіверян – посаду майбутньої літописної Лтави. Кераміка та інші матеріали роменського часу також зустрічалися по всій дослідженій площі, позначаючи прилеглу до поселення зону розташування присадибних ділянок, місця розміщення господарських споруд тощо. Проте відкриття решток двох рядів житлових споруд вздовж схилу над Мазурівським ярмом значно перевищило передбачувані результати. Дослідження засвідчили існування в межах Інститутської гори суцільної пізньороменської житлової забудови, принаймні, з боку Мазурівського яру.

Досить рідкісним для культурних нашарувань Полтави виявилось відкриття практично на всьому майданчику будівництва решток збереженої давньоруської садибної забудови другої чверті – середини, аж до кінця XI ст., з житлово-господарськими чи суто господарськими спорудами, однією з господарських ям. Як відомо, рештки об'єктів XI ст. на території міста збереглися досить незадовільно. Тому виявлення залишків цих садиб – важливий і цікавий факт продовження життя на Полтавському поселенні між початком XI та XII ст. Найявність на об'єктах

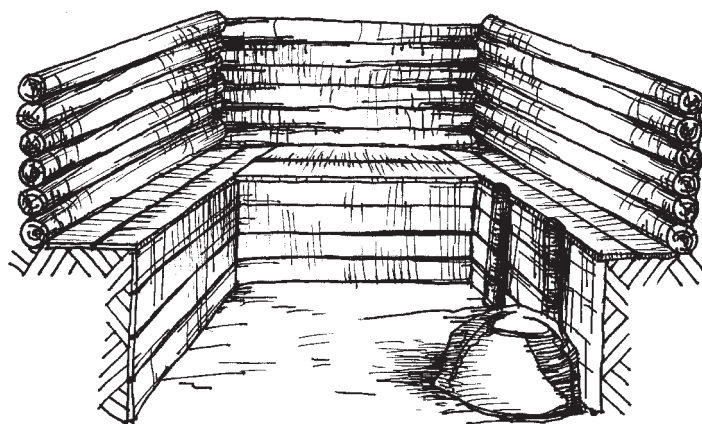

Рис. 99. Розкоп І.
Житло І.
Реконструкція.
Фрагмент.
За Ю.О.Пуголовком.

слідів пожежі ставить на черзі дня вивчення проблем складної історичної обстановки на порубіжжі давньоруських земель у XI ст.

Виявлення матеріалів XII ст. підтверджує правомірність раніше висловлених припущень про входження частини цієї ландшафтної домінанти на схилі Інститутської гори до теренів сельбища літописної Лтави в час перебування її у складі Переяславського князівства. А наявність матеріалів та об'єктів другої половини XIII – XIV ст. засвідчує безперервний розвиток поселення від періоду феодалної роздробленості Русі до часу Ворсклинської битви 1399 р.

Досить виразні матеріали отримані й у ході археологічного вивчення об'єктів козацької доби та новітнього часу. *По-перше*, це локалізація проходження лінії валу і рову Полтавської фортеці початку XVIII ст. вздовж Першотравневого просп., підтвердження його існування, ремонтів та розгортання у кінці XVIII та на початку XIX ст. *По-друге*, локалізація капітального цегляного будинку рубежу XVIII-XIX ст., з підвальним поверхом, підтвердження факту використання системи підземель фортеці в якості льохів у XIX ст. (Бучневич, 1902; 2008, с.281). До речі, отримані дані й щодо використання масиву валу для здійснення поховань у карколомні етапи міської історії початку XVIII ст. *По-третє*, виявлені чергові підтвердження бойових дій на Інститутській горі під час оборони Полтави 1709 р. (рис.94; 98).

І, насамкінець, отримані знахідки, в т.ч. досить яскраві, зразки цілих форм посуду роменсько-давньоруського часу, суттєво поповнили збірки Полтавського краєзнавчого музею, а результати досліджень у черговий раз підтверджують закономірність збереження культурних нашарувань Полтави ряду попередніх епох під рештками валів полкової фортеці і ділянками старої забудови XIX-XX ст.

ДОДАТКИ

Артем'єв А.В.

КІСТКОВІ РЕШТКИ ДИТИНИ З ПОХОВАННЯ У ВАЛУ ПОЛТАВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Виявлене у масиві валу Полтавської фортеці поховання 1, частково зруйноване екскаватором в борту котловану будівництва, ближче до будинку за № 19 по Першотравневому проспекту, під час проведення не узгоджених з археологами робіт із розширення меж зачищених стінок. Отримані для визначення кісткові матеріали відзначалися фрагментованістю, кістки черепа дуже подрібнені.

Під час опрацювання антропологічних матеріалів здійснена спроба визначення часу поховання за виявленими відхиленнями у розвитку кісткових тканин.

Кістяк належить одній людині, – *дитині* у віці *4-6 років*, можливо, *хлопчику*, що визначено завдяки особливостям морфологічної будови зубів. Вік дитини встановлюється за строком прорізування зубів, збережених для аналізу.

Поховання, напевне, здійснене за доби пізнього українського середньовіччя, що помітно за деякими особливостями розвитку індивіда (а саме, редукційні процеси зубної системи характерні для населення Дніпровського Лівобережжя XVII-XVIII ст.).

Масевська С.В.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДТИСКІВ ТЕКСТИЛЬНОГО ПЛЕТЕННЯ НА КЕРАМІЦІ

Під час дослідження зразків кераміки з розкопок по Першотравне-вому просп., 21 у Полтаві виявлено кілька досить чітких і придатних до аналізу відтисків текстильного плетення крупноволокнистої структури на стінках тулубів горщиків, що, безсумнівно, залишені випадково і з'явилися в процесі виготовлення посуду.

Дослідження дає змогу вивчити у загальних рисах рівень розвитку технологій прядіння і ткацтва роменської культури, якій і належать ці зразки ліпної кераміки.

Відбиток 1. Горщик з печі III житла 6 розкопу III (рис.84:2) мав відбиток тканини у нижній частині тулуба, на стінці (рис.100-101).

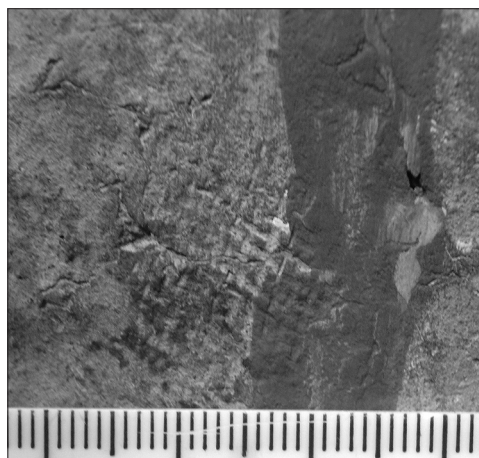
Розмір відбитку: 14 x 15 мм.

На відбитку – тканина простого полотняного переплетення з дещо скошеною справа-наліво решіткою плетення, що може бути наслідком зношеності текстилю. Всі нитки нерівномірні за тониною, а це, безумовно, вказує на їхнє ручне виробництво на веретені (Сидоров, 1930, с.5-8).

Нитки основи визначені за тониною самої нитки та меншим їхнім скошенням, як наслідком того, що для основи бралися міцніші нитки, бо в процесі виготовлення тканини основа потребувала натягування на

Рис. 100-101. Розкоп III. Житло 6.
Відбитки тканини
на тулубі ліпного горщика.

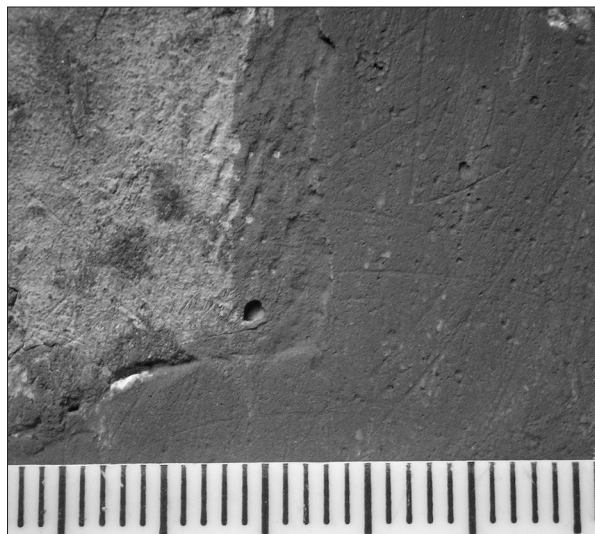

Рис. 102. Розкоп III. Житло 6.
Відбиток тканини на стінці
ліпного горщика.

верстаті (Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с.8-12). Основа має тонину від 0,30 до 0,45 мм. Відстань між нитками основи – від 0,3 до 1 мм.

Нитки піткання тонші – від 0,07 до 0,40 мм, але з меншою відстанню між окремими нитками: 0,05 – 0,80 мм. Така різниця, порівняно з нитками основи, зумовлена технологічним прийомом «прибивання» човникової нитки в процесі виготовлення тканини, а нерівномірність – застосуванням не горизонтального, а вертикального ткацького верстату, де «прибивання» велось вручну, без пристроїв (Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с.15-21).

Кількість ниток у квадраті 1x1 см: основи – 12; піткання – 15.

Відбиток 2. Горщик з печі III житла 6 розкопу III (рис.84:1) мав відбиток тканини у середній частині тулуба, на стінці (рис.102).

Розмір відбитку 14 x 21 мм.

На відбитку – тканина простого полотняного переплетення зі слідами значного зношення (перекіс решітки, порушення порядку плетіння, сліди розриву ниток) (Мінжулін, Мінжуліна, Чернокапська, 1998, с.11).

Нитки основи більш рівномірні за тониною і розподілом. Розміщуються вони легко визначуваними візуально парами, що може бути наслідком застосування найпростіших пристроїв у верстаті для створення зіву основи у процесі ткання (Культура і побут, 1991, с.43-48).

Тонина ниток основи – від 0,35 до 0,50 мм. Відстань між ними – від 0,20 до 0,25 мм між нитками однієї пари і від 0,30 до 0,45 мм – між нитками різних пар.

Тонина ниток піткання більш різноманітна – від 0,03 до 0,60 мм. А відстань між ними – 0,06 – 0,50 мм

Кількість ниток у квадраті 1x1 см: основи – 10; піткання – 12.

Візуально помітна різниця між цими двома зразками відбитків тканини. Це може бути наслідком як використання різних тканин, з різними технологіями виготовлення, так і різною зношеністю двох шматків однієї тканини.

Загалом, можна стверджувати, що технологія прядильного і текстильного виробництв часу існування селища на Інститутській горі була досить простою, хоча далеко не примітивною. Для прядіння волокнистих речовин використовували веретено з пряслицем, призначені для більш рівномірного кручення нитки, а ткацьке виробництво здійснювалося на вертикальному ткацькому верстаті, з найпростішими пристосуваннями для полегшення ручної праці у процесі полотняного (можливо, й інших видів) переплетення. Тканини були досить щільними і могли слугувати для виготовлення не лише літнього, а й частини зимового одягу.

Література

Культура і побут населення України / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін. – Київ: Либідь, 1991. – 232 с.

Кукин Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. Текстильное материаловедение (волокна и нити). – Москва: Легпромбытиздат, 1989. – 349 с.

Мінжулін О., Мінжуліна Т., Чернокапська І. Реставрація тканин. – Київ: вид. Акад. образотв. мист-ва і архітектури, 1998. – 160 с.

Сидоров А.С. О витье волокнистых веществ // Изв. Гос. Акад. ист. мат. культуры. – Ленинград, 1930. – Вып. 5. – 12 с.

РЕЗЮМЕ

За последнее десятилетие археологическими исследованиями в Нижнем Поворсклье очерчено «гнездо» памятников роменской культуры, в состав которого входили городища в Полтаве, Старых и Новых Санжарах, Михайловке, отдельные селища на левом берегу Ворсклы. Концентрация памятников роменской культуры в нижнем течении реки на позднем этапе развития северянского общества указывает не только на особенности территориальной структуры племенного объединения, но и на расположение в низовьях реки одного из «малых» племен, которое входило в состав более значительного племенного образования – союза восточных северян, заселявших бассейны Сулы, Псла, Ворсклы, возможно, и Северского Донца.

Наличие значительного по площади посада на территории Полтавы, в составе двух селищ, площадью около 45 гектаров (Старополтавская – Иванова и Институтская горы), городища, находящегося в пределах современной Соборной площади города, вероятнее всего, указывает на то, что Полтавское поселение роменской культуры являлось основным центром экономической жизни в Нижневорсклинском микрорегионе. Со вхождением Поворсклья в состав Древнерусского государства жизнь на обеих полтавских горах продолжалась, а в XII в. Полтавское поселение – летописная Лтава, – видимо, сохранило значение сотенного центра и административно-территориального оплота княжеской власти на крайнем порубежье Переяславского княжества. Эта традиция не прерывалась и в послемонгольское время. Сохранилась она даже в козацкую эпоху, когда полковой город Полтава имел самое крупное по размерам сельбище среди всех административных центров Днепровского Левобережья.

Особенностью развития роменского поселения в Полтаве, с одной стороны, было его приграничное расположение рядом с владениями Хазарского каганата, а с другой – тесная связь со всеми центрами Северянской земли в целом. На рубеже X-XI вв., с перемещением сюда отдельных групп населения из Посеймья и Верхнего Псла, а также по-

сле гибели Хазарского каганата, это поселение превратилось в «ранне-городской центр», подобный тем, которые возникли в верховьях Псла и Ворсклы.

Изучение Полтавского поселения роменской культуры, как и остатков его «преемника» — древнерусского «града», летописной Лтавы, — является на сегодня довольно актуальным. Значение этих исследований возрастает, если учесть расположение памятника непосредственно в контактной зоне с Диким полем.

Возможность изучения остатков Полтавского славяно-русского поселения в очередной раз появилась в связи с проведением застройки отдельных участков, расположенных в исторической части города и занятых одноэтажными жилыми сооружениями XIX — начала XX ст. Особенно богатым на такие работы был 2007 г., когда раскопки производились на шести участках посада.

Предметом изучения в предлагаемом читателю исследовании выступают археологические объекты, обнаруженные в процессе научно-спасательных работ на малоизученном участке посада Полтавского поселения — в пределах плато Институтской горы, напротив главного входа в парк Победы и рядом с храмом Веры, Надежды, Любви.

Целью работы является не только введение в научный оборот полученных материалов, но и культурно-хронологическая атрибуция выявленных во время исследований находок, реконструкция отдельных, лучше сохранившихся жилых сооружений славяно-русской эпохи, а также донесение до специалистов и представителей общественности результатов изучения остатков фортификационных сооружений «Нового города» Полтавы рубежа XVII–XVIII вв., актуальных в канун приближающейся даты — 300-летия Полтавской битвы 1709 г.

Поздней осенью 2007 г. Полтавским отрядом Охранной археологической экспедиции Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации были продолжены исследования посада летописной Лтавы на Институтской горе, в северо-западной части исторического центра Полтавы, где залегают культурные наслоения позднероменского и древнерусского времени, существуют отдельные объекты послемонгольской эпохи и финала позднего украинского средневековья.

Участок, избранный для сооружения Центра поддержки талантливых детей, по Первомайскому проспекту, 21, имеет выгодное расположение в исторической части города, над склоном коренного берега Ворсклы и Мазуровским оврагом, непосредственно на городской ландшафтной доминанте — Институтской горе. Он находился в 480 м на юго-запад —

юг от раскопов 1997-1998 гг., на месте некогда существовавшего ряда домов с непарной нумерацией, в 80-90 м от склона правого берега ручья Лтава (Полтавка), который протекал по Мазуровскому оврагу (правый приток р. Ворскла). В целом – это часть плато правого коренного берега р. Ворскла, ограниченная с востока и северо-востока долиной ручья, а также остатками небольшого старого узвоза козацкого времени, заметного рядом с корпусом столовой Национального технического университета им. Ю.В. Кондратюка. Узвоз вёл к пруду – запасу воды в крепости конца XVII – начала XVIII ст.

Общая топографическая ситуация для этой местности начала XVIII в. зафиксирована в актовых документах и на плане Ивана Бишева 1722 г. Участок расположен напротив (через овраг) от площадки городища летописной Лтавы на Ивановой (Старополтавской) горе.

В результате научно-спасательных археологических работ получены довольно ценные исторические и археологические данные о заселении, а также застройке Институтской горы в Полтаве, в пределах городской крепости XVII-XVIII вв.

Задокументированным может считаться факт использования этой территории с раннескифского времени – VII-VI вв. до н.э., чему получены материальные подтверждения в виде обломков лепной посуды в ряде исследованных объектов различных эпох. Вероятно, селище скифского времени прилегало к склону Николаевского и Мазуровского оврагов, продолжая таким образом зону древнего сельбища на Ивановой горе.

Ожидаемым стало выявление на участке материалов позднероменской археологической культуры, связанных с существованием на Институтской горе большого поселения времени предгосударственного объединения восточных северян – посада будущей летописной Лтавы. Керамика и другие материалы роменской культуры встречались по всей исследованной площади, обозначая прилегающую к поселению зону расположения приусадебных участков, места расположения хозяйственных сооружений и пр. Выявление остатков двух рядов жилых сооружений вдоль склона над Мазуровским оврагом значительно превысило ожидаемые результаты. Раскопки засвидетельствовали существование на Институтской горе сплошной позднероменской жилой застройки, по крайней мере, более скученной со стороны Мазуровского оврага.

Несколько неожиданным для культурных наслоений Полтавы оказалось выявление практически на всём участке современного строительства остатков сохранившейся древнерусской усадебной застройки второй четверти – середины – вплоть до конца XI в., с жилищно-хозяйственными или только хозяйственными сооружениями. Как

известно, остатки объектов XI ст. на территории города сохранились неудовлетворительно. Поэтому их обнаружение – важное подтверждение продолжения жизни на Полтавском поселении между началом XI и XII вв. Наличие на объектах следов пожара ставит вопрос об изучении сложной исторической обстановки в порубежье древнерусских земель в течение XI ст.

Наличие материалов XII в. подтверждает правомерность ранее высказанных предположений о вхождении части этой ландшафтной доминанты над склоном Институтской горы в пределы посада-селища летописной Лтавы во время пребывания её в составе Переяславского княжества, а выявление материалов и объектов второй половины XIII–XIV вв. свидетельствует о непрерывном развитии поселения от эпохи феодальной раздробленности Руси вплоть до времени Ворсклинской битвы 1399 г.

Довольно выразительные материалы получены и в ходе археологического изучения объектов козацкой эпохи и нового времени. *Во-первых*, локализовано прохождение линии укреплений – вала и рва Полтавской крепости начала XVIII в. вдоль Первомайского проспекта, подтверждено их существование, проведение ремонтов, нивелирование и засыпание крепостных объектов в конце XVIII – начале XIX вв. *Во-вторых*, определено место капитального дома рубежа XVIII-XIX ст., с подвальным этажом, изображенного на гравюре Г.Стадлера. Подтверждён факт использования части системы подземелий крепости козацкой эпохи в качестве погребов в XIX в. Кстати, получены данные и об использовании массива вала крепости для осуществления захоронений во времена сложных этапов городской истории начала XVIII ст. *В-третьих*, выявлены дополнительные подтверждения боевых действий в период обороны Полтавы 1709 г.

В заключение необходимо отметить, что получена выразительная коллекция находок, в том числе довольно ярких, а также образцов целых форм посуды роменско-древнерусского времени, которые существенно дополнили собрание Полтавского краеведческого музея. А результаты исследований в очередной раз подтвердили закономерность сохранения культурных наслоений Полтавы предшествующих эпох под остатками валов полковой крепости и старой застройкой XIX-XX вв.

SUMMARY

Within the last decade of archaeological investigations in the area of the Vorskla low flow, there has been encircled a core of sites referred to the Romny culture, which includes ancient settlements in nowadays Poltava, Sanjary (both Old and New), Mykhaylivka, and some ancient settlements on the Vorskla left bank. The concentration of the sites of Romny culture in the low flow of the river, on the late stage of Northern Slavs' (Sever'any) social development, not merely demonstrates the territorial structure peculiarities of the tribal organisation, but it also displays disposition in the area one of 'little' tribes, which was a part of a larger tribal association – a union of eastern Northern Slavs, who inhabited basins of the Sula, Psel, Vorskla and, possibly, of the Severny Donets.

The fact that there was a large sizeable trading quarter, including two settlements in area of about 45 hectares (Old Poltava or Ivan hill, Institute hill), most probably displays that the Poltava settlement of the Romny culture was the basic economic centre in the Vorskla low flow micro-region. While the Vorskla area came to be a part of the Old Russian state, the life on the both of the Poltava hills was going on. In XII cent., Poltava settlement, mentioned in chronicles under the name of Ltava, obviously, kept its importance as an administrative centre of the State power on the ultimate border of the Pereyaslav principality. This tradition was not broken in the post-mogul time either. It continued as well even in Cossack epoch, while the regimental town of Poltava had most sizeable settlement among all of the administrative centres on area of the Dnieper left bank.

Special feature of the Romny culture settlement in Poltava, from one hand, was its border position on the frontier with possessions of the Khazarian Empire (khaganate), and from the other – its entirely deep connection with all centres of the Northern Slavs land in whole. At the turn of the X-XI cent., after coming here of some people groups from area of Sejm and the Psel high flow, as well as after decay of the Khazarian Khaganate, this settlement turned into 'an early urban centre' like those, which arose in the high flow areas of Psel and Vorskla.

Study of the Romny culture settlement in Poltava, as well as the remains of its successor – Old Russian town, mentioned in chronicles as Ltava, is today

quite up to date. The significance of the study increases if considered extremely close location of the settlement to the 'Wild field', and its constant collisions with nomads.

Opportunity to examine the Slavic-Russian remains in Poltava yet again came on occasion of reconstruction of some parts, situated at the historical downtown and occupied with one storey living buildings XIX – early XX cent. Especially rich for such activities was the year 2007, while the excavations were made on seven parts of the ancient trade quarter.

The subject of the study, proposed to the reader, is archaeological objects, discovered during the saving works on a part of the Poltava settlement – on plateau of the Institute hill, right against the main entrance into Park Peremoghy (the Park of Victory), and nearby the church of "Vira, Nadia ta Lubov" ("Faith, Hope and Love").

The aim of the work is not only to put the received materials into scientific circulation, but also the cultural and chronological attribution of the finds, discovered during the examinations, reconstruction of certain, better preserved living buildings of the Slavic-Russian epoch, as well as informing specialists and the public about the examinations results of remains of the 'New town' fortifications – Poltava suburb in turn of XVII-XVIII cent., what could especially be interesting on occasion of 300 anniversary of the Poltava battle 1709.

Thus, in late autumn 2007, the Poltava unit of the Preserving archaeological expedition of the Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites of the Department of Culture of the Poltava State Regional Administration has continued the examinations of the ancient trade quarter of the Ltava on the Institute hill, in the North-Western part of the Poltava downtown, where lie cultural depositions of the late Romny and Old-Russian time, some separate objects Post-Mogul epoch and the final of the late Ukrainian middleages.

Site, chosen to erect the Centre for support of the talented children, on Pervomaysky Prospekt 21, has a good location in the historical downtown, above the slope of the indigenous (root) Vorskla bank and the Mazurovsky ravin, right upon the urban landscape dominant – Institute hill. It is situated in 480 m toward the South-West – toward the South from the digs of 1997-1998, on site had some time before occupied with line of houses of odd numeration, in 80-90 m from slope of the right bank of the brook Ltava (Poltavka), which run through the Mazurovsky ravin (it is the right tributary of Vorskla). In whole, it is a part of plateau of the right root Vorskla bank, limited from the East and from the Northern-East with vale of the brook, and with remains of a little old incline of the Cossack time, by the building of the refectory of the Yuri Kondratuk National Technical University. The incline led to a pond – water reserve of the stronghold in late XVII – early XVIII cent.

General topographic situation of this location, for the early XVIII cent., is fixed in acts, papers and on plan by Ivan Bishev 1722. The site is also situated against (through the ravine) the site of the ancient trade quarter of the Ltava on the Ivan (Old Poltava) hill.

The preserving archaeological activities resulted receipt of quite valuable historical and archaeological data on occupation of the Institute hill in Poltava, within the limits of, so called, 'far' suburb of the town fortress XVII-XVIII cent.

It may be considered to be documented the fact that the territory was used since the early Scythian time – VII-VI B.C., what is proved with finds of clay pottery in number of examined objects of the different time. Probably, the settlement of the Scythian time was adjacent to the slopes of St. Nicola's and Mazurovsky ravines, prolonging in such way zone of the old settlement on the Ivan hill.

It was expected that on the side had to be discovered the materials of the late Romny archaeological culture, connected with a large settlement on Institute hill, dated back to the time of the Northern Slaves' pre-state union – trade quarter of the Ltava. Ceramics and other materials of the Romny culture were found throughout all the examined area. These finds encircle zone of sites, household buildings, etc., adjoining to the settlement. Discovery of two rows of living buildings remains, along the slope above the Manzurovsky ravine, gave much more than it had been expected. On institute hill, the excavations witness the existence of dense late Romny culture living building, at least, more congested towards the Mazurovsky ravine.

A bit unexpected for Poltava cultural depositions is the discovery of remains of Old Russian building XI cent., almost through all of nowadays construction area, which are in a quite good condition. As it is known, remains of objects XI cent., on territory of Poltava, in general, preserved quite unwell. Therefore, the fact of discovery of the household remains is an important prove of the life on the Poltava settlement between the early XI and XII cent. Presence on the objects marks of fire arise a question about study on complicated historical situation on area adjacent the borders of the Old Russian land in XI cent.

The presence of XII century materials proves the right of the suppositions that have already been stated before – concerning the belonging of this part of the landscape dominant (above the slope of the Institute hill) to the area of the trade quarter and settlement of Ltava, mentioned in chronicles, while it was a part of the Pereyaslav principality. In addition, the discovery of materials and objects of second half XIII – XIV centuries witness constant development of the settlement since the epoch of the feudal discords of the Russia up to the time of the Vorskla battle 1399.

Quite expressive materials have been received in course of the archaeological study of the objects dated back to the Cossacks time and the Modern. First, it has been localised the place of rampart and moat of Poltava fortress suburb in early XVIII cent., along the Pervomaysky Prospect, proved their existence, maintenance, levelling and its covering up in the late XVIII – early XIX cent. Secondly, it was detected the location of a capital house XVIII-XIX cent., with a vault, represented on G.Stahdler's engraving. It was proved the fact that the part of the fortress catacomb system of Cossacks time was used as cellars in XIX cent. By the way, it has also received data concerning the use of rampart massif for burials on complicated stages of the city history early XVIII cent. Thirdly, found some new proves of the military activities in the fortress suburb, during the defence of Poltava 1709.

In conclusion it should be said that in course of the study has been received an expressive collection of finds, some of which are quite significant, and also pieces of unbroken forms of pottery of the Romny and Old Russian time, which substantially enriched collections of the Poltava State Museum of Local History. The results have once again proved the appropriateness of preservation the Poltava cultural deposition of the passed epochs under remnants of the regiment fortress ramparts and parts of the old building XIX-XX cent.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Література

Агранович С.З., Стефанский Е.Е. Концепты ПЕЧЬ и ПЕЧАЛЬ в языках и культурах славян [2002] // <http://www.diaghilev.perm.ru/confirence/s2/newpage13.htm>.

Албегова З.Х. Некоторые особенности типологии зеркал салтово-маяцкой культуры // XXII «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа: ТД. – Ессентуки-Кисловодск, 2002. – С. 4-6.

Археология. Древняя Русь: Быт и культура / Под общ. ред. Б.А.Рыбакова. – Москва: Наука, 1997. – 368 с.

Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва: Современ. писатель, 1995. – Т.2. – 396 с.

Байбурич А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Ленинград: Наука, 1983. – 189 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – Київ: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 152 с.

Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – 2-е изд., исправл. и доп. – Полтава: Типолитограф. Губ. Правления, 1902. – 440 с.; *Репринт. вид.*: Харьков: Сага, 2008. – 6, 449, 24 с.

Вайнгорт Л.С., Игнаткин И.О. Полтава: Историко-архитектурный нарис. – Київ: Будівельник, 1966. – 104 с.

Вечерський В.В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини. – Полтава: Вид-во «Криниця», 1993. – Вип. 1. – С. 26-44.

Гавриш П.Я., Супруненко А.Б. Археологические памятники г. Полтавы и окрестностей // АО 1986 г. – Москва: Наука, 1988. – С. 263.

Гончар В.М. Археологічні дослідження колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987-1988 рр. // Стародавній Київ: Археологічні дослідження. 1984-1989. – Київ: Наукова думка, 1993. – С. 167-186.

Гольденберг Л.А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России. – Москва: Наука, 1966. – С. 425-427. – План.

Григорьев А.В. Орменской и древнерусской керамике на Левобережье Днепра // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 76-82.

Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – 263 с.

Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь – Київ: Наукова думка, 1966. – 149 с.

Єрмак О.П. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». – Полтава: Дивосвіт, 2000. – 312, 16 с.

Енуков В.В. Славяне до Рюриковичей. – Курск: Учитель, 2005. – 352 с.

Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX–XIII вв. / Тр. НИИ археологии Юго-Востока Руси Курского государственного университета. – Курск: изд. Курск. гос. ун-та, 2007. – 220 с.

Зайцев А.К. Черниговское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Наука, 1975. – С. 57-117.

Іванюк Я.Г. Місто-фортеця Полтава (XI-XVIII ст.) // Український історичний журнал. – Київ: Наук. думка, 1976. – № 4. – С. 119-121.

Калашиник Є.С. Деталі жіночого поховального убору XVII ст. з Полтави // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: М-ли VII міжнар. студент. наук. конф. (Чернігів, 11-13 квітня 2008 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 95-97.

Каргер М.К. Землянка-мастерская киевского художника XIII века // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. – Вып. XI. – С. 5-15.

Клейн Л.С. Воскрешение Перуна: К реконструкции восточнославянского язычества. – Санкт-Петербург: Евразия, 2004. – 480 с.

Коваленко О.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 73-75.

Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. нац. ун-ту, 2007. – 108, 6 с.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, 1967. – 188 с.

Колода В.В. Житло із жертovníком на Мохначанському городищі // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 1 (9). – С. 44.

Коринний Н.Н. Переяславская земля. X – первая половина XIII века. – Киев: Наукова думка, 1992. – 312 с.

Куза А.В. Малые города Древней Руси. – Москва, Наука, 1989. – 168 с.: ил.

Кулатова І.М. Група курганів біля мікрорайону Левада в Полтаві // ПАЗ. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Ч. I. – С. 88-89.

Кулатова І.М. Курган жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 39-41.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X-XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 47-68.

Курочка Вікторія. У Полтаві знайшли древні слов'янські печі // Коло. – м.Полтава. – 2007. – 29 листопада – 5 грудня. – № 48 (284). – С. 17: фото.

Кучера М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. – Москва: Наука, 1975. – С. 118-143.

Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. – Киев: Наукова думка, 1984. – 196 с.

Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. – № 74. – 328 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.

Макаренко М. Городище «Монастирище» // Науковий збірник Історичної секції ВУАН. – Київ, 1925. – Вип. 19. – Окр. відб.: 23 с.

Мальм В.А., Фехнер М.В. Привески-бубенчики // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. / Труды Госуд. Историч. Музея. – Вып. 43. – Москва: Сов. Россия, 1967. – С. 133-148.

Мироненко К.М. Давньоруські поселення Нижнього Поворскля // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 66-70.

Мокляк В.О. Городища [в с. Старі Санжари] // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – С. 143-144. – №№ 373-374.

Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования. – Курск: изд. ИА РАН, 1998. – 160 с.

Моргунов Ю.Ю. О некоторых особенностях домостроительства поселения Сампсониев остров на Средней Суле // РА. – Москва, Наука, 2002. – № 2. – С. 56-66.

Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: (по данным погребальных памятников). – Киев: Наукова думка, 1987. – 168 с.

Моця О.П. Населення Південноруських земель IX-XIII ст.: (За матеріалами некрополів). – Київ: Київ. Академія євробізнесу, 1993. – 160 с.

Моця О.П. Протистояння Русі Полю (за матеріалами межиріччя Сули і Сіверського Дінця) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 7-10.

Моця О.П. «Південна» Руська земля. – Київ: Корвін прес, 2007. – 264 с.

Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). – Киев: вид. ІА НАНУ, 2005. – 264 с.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс). – Москва: Наука, 1989. – 288 с.

Приймак В.В. Охранные исследования памятников VIII – X вв. в Верхнем Поворсклье // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: изд. ПКМ, 1990. – С. 76-86.

Приймак В.В. Формування територіальної структури давньоруських пам'яток на північному сході Лівобережної України // Любецький з'їзд князів

1097 року в історичній долі Київської Русі: Мат-ли наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 109-114.

Приймак В.В. Деякі аспекти історії Дніпровського Лівобережжя X-XI ст. у світлі досліджень літописної Лтави // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999а. – С. 28-43.

Приймак В.В. Регіональні особливості роменської культури // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 1 (5). – С. 11-19.

Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. – Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ», 2007. – 180 с.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Полтаві 825 / 1100 років // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – II с. обкл.

Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях. – Рівне: Держ. ред.-вид. підпр., 1996. – 248 с.

Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло літописної Лтави (варіант реконструкції) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002. – № 1 (11). – С. 91-93.

Пуголовок Ю.О. Садиба літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві). – Полтава: Археологія, 2005. – 48 с.

Пуголовок Ю.О. Житло роменської культури на посаді літописної Лтави // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 54-61.

Розенфельдт Р.Л. О производстве и датировке овручских пряслиц // Сов. археология. – Москва: Наука, 1964. – № 4. – С. 220-224.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва: Наука, 1981. – 608, 2 с.

Сарачев И.Г. Древнерусская круговая керамика в комплексах роменской культуры (по материалам раскопок в г. Полтава в 1990 г.) // Григорьев А.В. Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула: Гриф и К°, 2000. – С. 237-242.

Село Київської Русі (за мат-лами південноруських земель) / Біляєва С.О., Веремейчик О.М., Вознесенська Г.О. та ін. – Київ: Шлях, 2003. – 232 с.

Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. – Київ: Наукова думка, 2002. – № 4. – С. 50-58.

Супруненко А.Б. Материалы скифского времени из разведок и раскопок Полтавского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы: ТД Всесоюзн. семинара, посвящ. памяти А.И.Тереножкина. – Кировоград: изд. ИА АН УССР, 1987. – Ч. II. – С. 74-75.

Супруненко А.Б. Археологические памятники территории г.Полтава и окрестностей: Каталог. – Полтава: изд. ПКМ, УТОПИК, 1988. – 24 с.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // Пам'ятки археології Полтавщини. – Полтава: вид. ПКМ, 1991. – С. 23-43.

Супруненко О.Б. Маловідомі киево-руські некрополі на Полтавщині // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Мат-ли польового історико-археологічного семінару (Серпень 1993 р., с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). – Суми: вид. ІА АН України, 1993. – С. 59-61.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології території м.Полтави та околиць. – Полтава: Археологія, **1998**. – 156 с.

Супруненко О.Б. Літописна Лтава (до 1100-річчя міста Полтави – за даними археологічних досліджень) // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, **1999a**. – С. 5-16.

Супруненко О.Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **1999**. – № 1 (5). – С. 20-30.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки у Полтаві // Археол. відкриття в Україні 1997-1998 рр. – Київ: вид. ІА НАНУ, **1998**. – Вип. 1. – С. 147-148.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві. Першотравневий проспект: посад літописної Лтави. – Буклет. – Полтава: Археологія, **1998**. – 6 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997-1998 рр.) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2001**. – № 1 (9). – С. 52-76.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2008a**. – № 1-2 (23-24). – С. 70-79.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка. – Київ-Полтава: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, **2008**. – 138, 2, 4 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Археологічні розвідки у м. Полтава та Полтавському районі // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, **2005**. – № 1-2 (17-18). – С. 132-147.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави (за розкопками на Інститутській горі у Полтаві 2007 р.) // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень: вид. ІА НАНУ, **2008**. – Т.ІІ. – С. 122-131.

Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменская культура и ее предшественники). – Киев: Наукова думка, **1975**. – 168 с.

Сухобоков О.В. Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: [Первый] Областной научно-практический семинар / ТД. – Полтава: изд. ПКМ, **1988**. – С. 36-37.

Сухобоков О.В. Південно-східне порубіжжя Давньоруської держави в VIII-XIII ст. (до питання про формування державної території) // Археологія. – Київ, Наукова думка, **1989**. – № 3. – С. 50-58.

Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). – Київ: Наукова думка, **1992**. – 216 с.

Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.) – Полтава: изд. ЦОДПА, **1995**. – Препринт, вып. 6. – 72 с.

Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. – Москва: Наука, 1964. – № 116. – С. 270-361.

Тараненко С.П. До питання вивчення масової забудови Київського Подолу. Двоповерхова будівля першої половини XII ст. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 61-63.

Ткаченко О.М., Яремченко В.А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 110-116.

Толочко П.П. Переяславське князівство // Історія Української РСР. – Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. – Київ: Наукова думка, 1977. – Кн.1. – С. 361-367.

Толочко П.П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – Киев: Наукова думка, 1987. – 248 с.

Толочко П.П. Торгово-ремісничий шлях розвитку східнослов'янського міста // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: Мат-ли польового історико-археологічного семінару (Серпень 1993 р.; с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). – Суми: вид. ІА АН України, 1993. – С. 3-4.

Толочко П.П. Про 1100-літній вік Полтави: Історична довідка // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 5-6.

Толочко П.П., Боровский Я.Е., Вознесенская Г.А. и др. Новое в археологии Киева. – Киев: Наукова думка, 1981. – 456 с.

Узянов А.А. Хронология и хорология роменских поселений (новые данные о памятниках верховьев Сейма и Псла) // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС / ТД Всесоюз. конф. – Москва: Наука, 1987. – С. 256-257.

Узянов А.А. Роменская культура и проблемы освоения Среднерусской возвышенности // ТД Отчетной сессии ГИМ по итогам полевых археологических исследований и новых поступлений в 1991-1995 гг. – Москва: изд. ГИМ, 1996. – С. 74-77.

Шерстюк В.В., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Розвідки в Диканському районі на Полтавщині // Археол. дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип.8. – С. 54-58.

Шинаков Е.А. «Восточные территории» Древней Руси в конце X – начале XIII вв. // Археология славянского Юго-Востока: Мат-лы к межвузовской научной конференции. – Воронеж: изд. Воронеж. пед. ин-та, 1991. – С. 82-93.

Шинаков Е.А. О характере размещения населения на пограничье степи, лесостепи и леса в древнерусскую эпоху (по мат-лам Левобережья Днепра) // Гістарычна археалогічны зборнік. – Мінск, 1996. – № 8. – С. 236-255.

Ярошенко Галина. Перші поселенці мешками не в напівземлянках... // Вечірня Полтава. – м.Полтава. – 2007. – 20 грудня. – № 51. – С. 10: фото.

Knarrstrom Bo. Slagfältet: Om bataljen vid Landskrona 1677 och fynden från den första arkeologiska undersökningen av ett svenskt slagfält. – Nacka: Efron&Dotter, 2006. – 147 s.

Архівні джерела

Белько О.О. Щоденник нагляду за прокладанням кабелів і газових траншей по Першотравневому проспекту у Полтаві в 1998 р. // НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 542. – 24 арк.

Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1983/63. – Спр. 20969-20970. – 69 арк., 61 табл. іл.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Приймак В.В. Звіт про охоронні розкопки Полтавського фортштадту – посаду літописної Лтави в 1997 році // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1997/109.– Ч.1.– 45 арк., 129 рис., 78 арк.; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр.150. – 125, 98 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 19) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 524. – Частина перша. – 106 арк.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Звіт про наглядові охоронні дослідження посаду літописної Лтави на Інститутській горі у м.Полтава в 2007 р. (Першотравневий просп., 21-21А) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 513. – 181 арк.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО – Археологические открытия, Москва
ВУАН – Всеукраїнська Академія наук, Київ
ГИМ – Государственный Исторический музей, Москва
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
ІА АН УССР – Інститут археології Академії Наук УССР, Київ
ІА РАН – Інститут археології Російської Академії наук, Москва
КМ – Краєзнавчий музей
МІА – Матеріали и исследования по археологии СССР, Москва – Ленинград
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НИИ – Научно-исследовательский институт
ОДА – Обласна державна адміністрація
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
РА – Российская археология, Москва
ТД – Тезиси докладов
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
УТОПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Відомості про археологічні дослідження	11
Розділ 2. Територія, учасники та умови проведення робіт	19
Розділ 3. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження	25
Розділ 4. Розкоп I	33
Загальна характеристика	33
Досліджені об'єкти	37
Розділ 5. Розкоп II	46
Загальна характеристика	46
Житлово-господарські об'єкти.....	48
Прирізка 1	72
Розділ 6. Розкоп III	76
Загальна характеристика	76
Досліджені об'єкти.....	78
Розділ 7. Котлован будівництва: культурний шар та випадкові знахідки ..	112
Висновки	117
Додатки.....	119
<i>Артем'єв А.В.</i> Кісткові рештки дитини з поховання у валу Полтавської фортеці	119
<i>Маєвська С.В.</i> Дослідження відтисків текстильного плетіння на кераміці.....	120
Резюме	123
Summary	127
Джерела та література.....	131
Список скорочень.....	138

Наукове видання

**Супруненко Олександр Борисович
Пуголовок Юрій Олександрович
Мироненко Костянтин Миколайович
Шерстюк В'ячеслав Вікторович**

**ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ
ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:
Інститутська гора**

Українська мова, резюме — рос., англ.

Оригінал-макет видання підготовлений у ВЦ «Археологія»
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. 8 (053-22) 2-26-12

На обкладинці: Інститутська гора в Полтаві.
За гравюрою Г. Стадлера. Поч. ХІХ ст.

Відповідальна за випуск — **Кулатова І.М.**
Коректори — **Супруненко О.Б., Філоненко Л.К.**
Технічний редактор — **Хорєв С.В.**
Комп'ютерна верстка — **Хорєв С.В.**
Переклад на англ. мову — **Чернишов В.В.**

Здано в набір 10.02.2009 р. Підписано до друку 23.02.2009. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 10,04. Ум.-друк. арк. 11,38 + вклейка 0,33.
Тираж 310 прим. Вид. № 13. Зам. №

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»
тел. (0532) 66-16-85.

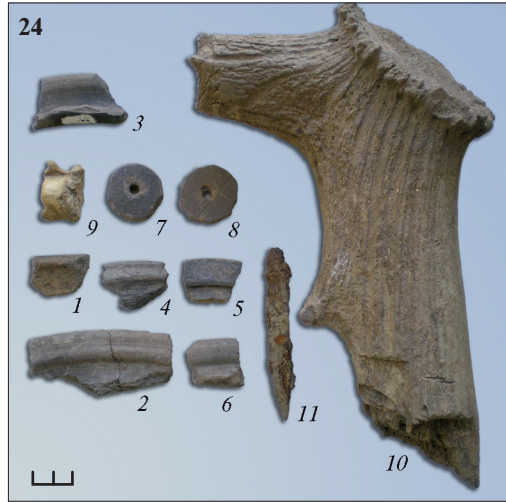
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

Рис. 7. Стадлер Г. Вид на майбутню Інститутську гору та форштадт «Нового» міста. Поч. XIX ст.

Розкоп I. Рис. 22. Розчистка житла 1, з півн. заходу. Рис. 23. Підбирання відвалів. Рис. 24. *Об'єкт 1* – господарська споруда. Знахідки. 1-8 – кераміка; 9 – кістка; 10 – ріг; 11 – залізо.

Розкоп II. Рис. 25. Профіль зачистки А-В. Рис. 26. *Житла 4 і 5*. З півн. заходу. Рис. 27. *Житло 5*. Робочий момент. Рис. 28. *Житло 5*. Знахідки. 1 – тальковий сланець; 2 – кераміка; 3-5, 9 – кістка; 6-8 – залізо; 10-11 – бронза; 12-14 – пірофілітовий сланець; 15 – мідь.

23

22

25

26

27

24

28

Розкоп III. Рис. 65. Житло 6 та ями 5 і 6. З пд. заходу. Рис. 66. Житло 6. Фрагмент. З пд. заходу. Рис. 67. Житло 6. Піч I, розпалена через тисячоліття. Рис. 68. Житло 6. Піч II. Черинь з рештками прутчастого каркасу. Рис. 70. Житло 6. Завал печі III. З півн. сходу. Рис. 71. Житло 6. Розвали посуду під завалом печі III. Рис. 69. Яма 6. Знахідки. 1, 2, 5 — кераміка; 3 — кістка; 4 — туф.

Першотравневий просп, 21. Рис. 95. Східний кут котловану. Рештки льоху кін. XVIII – поч. XIX ст. Перетин входу, із заходу. Рис. 96. Котлован. Уламки гончарних виробів XVII – XVIII ст. Рис. 97. Котлован. Індивідуальні знахідки. Кістка. Рис. 98. Котлован. Індивідуальні знахідки XVII – XVIII ст. 1 – залізо; 2 – кераміка; 3-5 – свинець; 6 – мідь; 7 – кістка, залізо.

10

INVESTIGATIONS AT THE TRADING QUARTER OF THE ANCIENT LTAVA: Institute Hill
by A.B.Suprunenko , Y.A.Pugolovok, K.N.Myronenko, V.V.Sherstyuk

